

دیل، جمعیت، شعور

ایکینجی فصیل

- دیل، تفکور و شعور
- دیله قدرکی تفکور پروبلئمی
- دیل و شعور
- دیل و تفکور

دیل، تفکور و شعور

دیل اینسان شعور و اینسان تفکورو ایله سیخ علاقه داردیر. لاکین ایش ائله گتیرمیشدیر کی، لاپ اولدن دیلچیلر بو مسالهیه بیر طرفلی یاناشمیش، دیلین عومومیتله اینسان شعور و ایله علاقه سی پروبلئمی دارالتمیش، اونی دیله تفکور آراسینداکی علاقه پروبلئمیله چئویرمیشلر. ایستر روس و سوونت دیلچیلیگینده، ایستره خارجی دیلچیلیگه، عادتت، دیله شعورون دئییل، دیله تفکورون - موناسیبتیندن بحث ائدیلمیش. حتا سوونت دیلچیلیگینده دیله تفکورون علاقه سیندن دانیشیلارکن مؤلیفلر اوز فیکیرلرینی ثبوت اتمک اوچون مارکس و انقلسین اثرلرینه موراجیعت ائدیپ گؤستریرلر کی، اونلار دا اثرلرینده دیله تفکورون سیخ علاقه ده اولدو غونو سؤیله میشلر. مثلا، سسری علملر آکادئمییاسی نین نشر ائدیگی اوچ جیلدلیک «عومومی دیلچیلیک» کیتابی نین مؤلیفلری یازیرلار: «عالمان مفکور ه سی» اثرینده ک. مارکسین فیکیرلری محض تفکورو - اونونلایاناشی دیلی ده-ماتریالیستجه سینه آنلاماق اوچون اونو آنلامانین ایدئالیست کونسپسییاسینا قارشی یؤنلیمیشدیر کی، بورادا (سونرالار) سوونت دیلچیلیگینده قبول ائدیلمیش دیله تفکورون وحدتی حاقدینا تنزیسه اساسلانمیشدیر» 1. عئینی فیکره آذربایجان دیلچیلرینین اثرلرینده ده راست گلیریک. نومونه اوچون همین فیکیرلردن بیرینی گؤسترک: «مارکسزم-لنینیزم کلاسسیکلری دیله تفکورون اینسان جمعیتی نین ایجتیماعی حیاتیندا عمله گلدیگینی و اینکیشاف ائدیگینی ثبوت ائتمیشلر. اولار ثبوت ائتمیشلر کی، ایجتیماعی حادیه اولان دیل و تفکور اینسان جمعیتی نین عمله گلمه سی ایله عمله گلیمیش و اونون اینکیشافی ایله بیرلیکده اینکیشاف ائتمیشدیر» 2.

فقید اتمک لازیمدیر کی. مارکس و انقلس هنج و اخت هنج ینرده دیله تفکورون علاقه سیندن بحث ائتمه میشلر. ک. مارکس «عالمان مفکور ه سی» آدی اثرینده یازیر: «دیل ده شعور کیمی قدیمدیر؛ دیل باشقا اینسانلار اوچون موجود اولان و یالنیز بونونلادا منیم اوزوم اوچون ده موجود اولان پراکتیک رئال شعور دور و شعور کیمی دیل ده یالنیز احتیاجدان، باشقا اینسانلارلا اونسیت احتیاجیندان دوغور، هارادا مو عین بیر موناسیبت موجود دور سا، او منیم اوچون موجود دور؛ حیوان هنج بیر شئی «موناسیبت» بسله میر، عومومیتله «موناسیبت» بسله میر، حیوان اوچون اونون باشقالارینا موناسیبتی موناسیبت کیمی موجود دئییلدیر. بئله لیکله، شعور لاپ اولدن ایجتیماعی محصول اولموش و عومومیتله اینسانلار موجود اولدوقجا بئله ده قالا جاقدیر» 3. گؤروندویو کیمی، ک. مارکس دیله تفکورون دئییل، دیله شعورون موناسیبتیندن بحث ائدیر. ف. انقلس ده «مئمونون اینسانا چئوریلمه سی پروسئسینده امگین رولو» اثرینده دیله شعورون قارشیلیقلی موناسیبتی مساله لریندن صؤحبت آچاراق یازیر «بئینین و اونا تابع اولان حیصه لرین، گئتدیگجه دها چوخ آیدینلاشان شعورون، آسترکسییا و عقلی نتیجه چیخارماق باجاریغی نین اینکیشافی امگه و دیله عکس-تاثیر گؤستره رک، بونلارین هر ایکیسینه دها دا اینکیشاف ائتمه لری اوچون گئتدیگجه یئنی-یئنی تکانلار وئرمیشدیر» 4. ک. مارکس و ف. انقلسین اثرلریندن گتیریلن نومونه لرین گؤروندویو کیمی اولار دیله تفکورون دئییل، دیله شعورون موناسیبتیندن دانیشمیشلار.

دیلله شعور، دیله تفکور آراسینداکی مورکب موناسیبتلری نظریندن کنچیرمزدن اول شعورون و تفکورون نه اولدو غونو، «شعور» و «تفکور» تئرمینلری ایله نه نظرده توتولدو غونو آیدینلاشدیراق. بو تئرمینلرین ان چوخ ایشلندیگی فلسفه و پسیکولوگیا علملرینده، هابئله دیلچیلیکده (و منطیقه) شعور و تفکور آراسیندا درین داخلی آسیلیق و قارشیلیقلی علاقه لر اولدو غو گؤستریلیر. بیز «شعور» دندیکه عادتت، گنرچکلیگین اینسان عصب-بئین سیستمینده بوتون اینعیکاسی پروسئسینی نظرده توتوروق. پسیخولوقلارین فیکرینجه، «تفکور

مادی عالمین جیسیم و حادثہ طری آراسیندای علاقه و موناسیبتترین اینسان بیئینده مقصدہ یونلمیش، عومومیشمیش و واسیطہ لی اینعیکاسیندان عیبارت پسیکی پروسئس دیر» 5.

فیلسوفلار دا تفکورہ، تخمین، بئله موناسیبت بسله بیر لر. اونلار گنرچکلیگین مفهوم، حؤکم و نتیجه شکلینده اینعیکاسی پروسئسینی تفکور آدلان دیر لر. تفکور صیرف منطیقی کانتقور بیالار لا تظهور اندیر. شعور ایسه داها گنیش احاطه دایرہ سینہ مالیک دیر. «شعور» و «تفکور» تئرمینلرین تعریفلریندن آیدین اولور کی، تفکور شعور داخیل دیر؛ تفکور شعورون فعالیتیدیر. تفکور دن باشقا مادی عالمین، گنرچکلیگین دیگر اینعیکاس فورمالاری، مثلا، گنرچکلیگین ائوسونال، ائستنتیک، ایرادی، حیسی ایفاده فورمالاری دا شعور داخیل دیر. بئله بیر حقیقت هامییا معلوم دور کی، مفهوم، حؤکم و نتیجه کیمی صیرف فلسفی کانتقور بیالار لا مادی عالمی عکس ائتدیرن تفکور ائوسونال حیسلری عکس ائتدیره بیلمز. بو تیپ حیسی پروسئسلر یالئیز اینسان بیئینی نین یوکسک درجهده اینکیشاف ائتمیش محصولو اولان شعور واسیطه طری ایله قاورانیلیر و اینعیکاس ائدیلیر. بیری گلمیشکن بیر مسالهنی ده قنید ائتمک لازیم دیر: شعور بعضی علمده باشقا معنادا دا ایشله نیلیر - بو تئرمینله عقیده، باخیش، ایدنیالار سیستئمی و س. ایفاده سی ده نظرده توتولور. بو حالدا همین تئرمین دار معنادا ایشله نیر و «دونیگوروشو»، «ایدنولوگییا» تئرمینلرله یاخین معنا داشی بیر، همین تئرمینلرله، بیر نؤوع سینونیم معنا کسب ائدیر.

تفکور و شعورون نه اولدوغو، بونلارین هارادان عمله گلدیگی سوال ائدیلسه، گورریک کی، بونلار اینسان بیئینی نین محصول دور، اینسان اوزو ده موعین طبیعی شرایطه و اونولا بیرلیکده اینکیشاف ائتمیش طبیعت محصول دور. بونا گوره ده اوزلوگونده آیدیندیر کی، نتیجه اعتباری ایله، یئنه طبیعت محصولو اولان اینسان بیئینی محصوللاری طبیعتین قالان رابیطه سینه ضید دئییل، اونا اویغوندور 6.

سون زامانلار ادک دیلله شعورون قارشیلیقی موناسیبتلری مساله سینه دیلچیلیکده لاقنید موناسیبت بسله نیلمیش دیر؛ بو پروبلئم دیلله تفکور آراسیندای پروبلئم کیمی تدقیق ائدیلمیش دیر. ایستر روس، ایستر سه سوونت دیلچیلیگینده، او جولهدن آذربایجان دیلچیلیگینده سون ایلرده عومومی دیلچیلیگین، میلی دیلرین لئکسیکا، لئکسیکولوگییا و سئماسیولوگییا عاید یازیلیمیش اثرلرده حتا سوزون معناسی پروبلئمی عومومیتله بوتولوکده شعور لا دئییل، یالئیز فیکرله، تفکورله علاقه لندیر یلیر. حالبوکی دیلچیلره معلوم دور کی، سوز تکجه منطیقی معنایا مالیک دئییل، ائوسونال و ائستنتیک معنالار دا مالیک دیر و بو اوچ معنا - منطیقی (آدلا اشیا آراسیندای موناسیبت)، ائوسونال و ائستنتیک معنالار دیلین سئمانتیکاسینی عمله گتیریر.

کلاسیک «دیل ده شعور کیمی قدیم دیر» سوزلریندن چیخیش ائدیپ ایلک نوبهده «دیل و شعور» پروبلئمیندن، سونرا ایسه بو پروبلئمین ترکیب حیصه سی اولان «دیل و تفکور» پروبلئمیندن بحث ائتمک لازیم دیر.

دیله قدر کی تفکور پروبلئمی

قنید ائندیگیمیز کیمی، دیلچیلیکده «دیل و شعور»، «دیل و تفکور» پروبلئمی سطحی ایشلندیگی اوچون «دیل و شعور» عومومی پروبلئمی اونون ترکیب حیصه سی اولان «دیل و تفکور» پروبلئمی کیمی تدقیق ائدیلمیش دیر. بونا گوره ده دیلچیلیک ادبیاتیندا دیله قدر کی شعور پروبلئمی نین تدقیقینه تصادوف ائتمیریک؛ بو پروبلئم ده دیله قدر کی تفکور پروبلئمی کیمی قبول ائدیلمیش، حتا سسری علملر آکادئمییاسی نین نشر ائندیگی «عومومی دیلچیلیک» کیتابیندا آیرجا اولراق «دیله قدر کی تفکور پروبلئمی» باشلیغی آلتیندا تدقیق ائدیلمیش دیر 7. بو حیصه نین مؤلفی (ب. آ. سئرنبرننیکو) تفکورون دیلدن خئیلی اول و اوندان آسلی اولمایراق مستقل مؤوجود اولدوغو ایدعا ائدیر. اولجه تفکورون دیلدن اول مؤوجود اولوب-اولماسی مساله سینی نظر دن کچیرک.

عالیملرین بؤیوک اکثریتی بو فیکر ده دیر کی، دیل و تفکور عئینی واختدا یارانمیش دیر، نه تفکور دیلدن اول، نه ده دیل تفکور دن اول یارانا بیلر. مثلا، ک. ک کوشئووی یازیر کی، دیل و تفکور قیریلماز وحدتده دیر: فیکر سیز دیل و عکسینه، دیلسیز فیکر مؤوجود دئییل. ن. ک. اودیونان فیکرینجه، تفکورون باشلانغیجی حیسی معلوماتین سوز شکلینده عومومیشدیر یلمه سینه تصادوف ائدیر. خ. ز. پانفلوو یازیر: «دیالکتیک ماتریالیزم باخیمیندا شعورون، روحون ایکینجی و ماتریالیزمین بیرینجی اولماسی بیر ده اوندان مئیدانا چیخیر کی، تفکور باش بیئین مادی فیزیولوژی پروسئسلری ایله قیریلماز علاقه ده مؤوجود اولور، بونولا یاناشی یالئیز دیل اساسیندا و دیلین کؤمگیله باش وئره بیلر و باش وئیریر. بونولا علاقه دار اولراق، دیالکتیک ماتریالیزم تصدیق ائدیر کی، دیلدن کناردا تفکور مومکون دئییل، دیل و تفکور اوز تشکوللرینده و مؤوجود اولمالاریندا بیر-بیریندن آیریلماز دیر» 8.

آ. بینکوو بئله حساب ائدیر کی، اینسان دیلی و تفکور امک پروسئسینده عئینی زاماندا یارانمیش دیر. اینسانین موجد تفکور و دیلین اینکیشافی ایله بیرلیکده فورمالاشمیش دیر. تکجه دیل دئییل، تفکور ده امک فعالیتی زامانی اونسیت ضرورتی نتیجه سینده یارانمیش دیر. خ. ق.

كولشانسكي ده عثيني فيكري سؤيلهير. ديلله تفكورون وحدتي، اونلارين عثيني زاماندا عمله گلمهسي، ديلسيز تفكورون، تفكورسوز ديلين موجود اولماماسي حاقيندا بؤيوك روس ماتئرياليست فيزيولوگو اي. م. سئچنوفون دا ماراقلې فيكيئرلري واردير: «اوشاق فيكيئرلشركن، همين واخت عرضينده او، مطلق دانئيشير. بنش ياشلي اوشاقلاردا فيكيئر سؤزلرله و پيچيلتيلي دانئيشيقلار، ياخود دا ان آزي ديلين و دوداقلارين حركتي ايله ايفاده اولونور. بو، فؤوقالعاده درجهده چوخ (اولا بيلسين كي، هر واخت، لاكين موختليف درجهلرده) ياشلي آدمالاردا اولور. ان آزي، من اوزومدن بيليرم كي، منيم فيكريم لاپ چوخ واخت اورتولو و حركتسيز آغيزدا لال دانئيشيقلار، يعنى آغيز بوشلوقوندا ديل عضلهلرينين حركتلري ايله موشايعت اولونور. بوتون حاللاردا باشقالارينا هر هانسي فيكري چاتديرماق ايستهينده، اونو اولجه مطلق پيچيلداييرام. حتا منه ائله گلير كي، من هئچ واخت بيللاواسيطه سؤزلرله فيكيئرلشميرم، من هميشه فيكيئرلريمي دانئيشيق فورماسيندا موشايعت ائدن عضله دويوملاري ايله دوشونورم» 9.

سون زامانلار ديلله تفكورون عثيني زاماندا عمله گلمهسي فيكري بعضي تدقيقاتچيلارين اعتراضينا سبب اولموشدور. اونلار ايديعا انديرلر كي، تفكور ديلدن اول ده موجود اولموشدور. اونلار ف. انئفلسه اينساد انديب گؤستريرلر كي، بير حالدا كي، امك ديلدن اول موجود اولموشدور، بير حالدا كي، اينسانين اوزونو امك ياراتميشدير، بير حالدا كي، هئچ بير امك تفكورسوز باش وئرمير، اوندا دئمهلي، امكله تفكور عثيني زاماندا يارانير، اوندا، دئمهلي، تفكور ديلدن قديمدير، ديله قدر ده تفكور موجود اولموشدور. همين تئزيسين تصديقي اوچون ف. انئفلسين بو سؤزلري سيتات گتيريلير: «...امگين اينكيشافي جمعيت عوضولرينين ضرورت اوزوندن داها سيخ بيرلشمهسيه كؤمك ائتميشدير، چونكي اونون سايهسينده قارشيلقلي كؤمك، بيرگه فعاليت حاللاري تئز-تئز باش وئرمگه باشلاميش و جمعيتين هر بير آيرجا عوضو بو بيرگه فعاليتين فايدالي اولدوغونو داها آيدين درك ائتمگه باشلاميشدير. قيسا دئسك، عمله گلن اينسانلار او يئره چاتميشلار كي، اونلارين بير-بيرينه بير شئي سؤيلهيمك طلباتي مئيدانا گلميشدير. طلبات اوزونه اورقان ياراتميشدير: مئيمونون اينكيشاف ائتمهش اولان خيرتدگي ياواش-ياواش، لاكين دؤنمهدن، مودولياسيا يولو ايله گئتديكجه داها آرتيق اينكيشاف ائدن مودولياسيايا كئچمك اوچون دگيشيلميش، آغيز اورقانلاري ايسه تدريجن بير-بيرينين آرينجا آيدين سسلر تلفوظ ائتمگي اؤيرنميشدير». ب. آ. سئرنبرئننيكوو، چوخ گومان كي، قصدن ف. انئفلسين سيتاتينداكي سونراكي جوملهني گؤتورور. همين جومله بنلهدير: «ديلين امك پروسئسسينده و دئمكله بيرليكه (كورسيو منيمدير - ا. ر.) مئيدانا گلمهسي حاقيندا وئريلن بو ايضاحين يئگانه دوغرو ايضاح اولدوغونو حئيوانلارلا موقاييسه ثبوت ائدير». سونرا مؤليف سؤزونه داوام ائدرك يئنه ف. انئفلسدن سيتات گتيرير: «اولجه امك، سونرا ايسه اونولا بيرليكه آيدين نيطق ايكي ان باشليجا عاميل اولموش و بونلارين تائيري آلتيندا مئيمون بئيني تدريجن اينسان بئينه چئوريلميشدير؛ بو بئيني، مئيمون بئينه چوخ بنزكمه برابر، بؤيوكلوگو و موكلليگي جهندن اوندان اولدوقجا اوستوندور». بو سونوجو جوملهدن بنله نتيجه چيخاريلير كي، گويا ف. انئفلس بيرباشا اولماسا دا، دولاييسي يوللا تفكورون ديلدن اول موجود اولماسي فيكريني سؤيلهيميشدير (امك، تفكور عثيني زاماندا ياراتميشدير، امك ايسه ديلدن قديمدير، اولدير). لاكين، گؤردويموز كي، ف. انئفلس ديلين امكله بيرليكه مئيدانا گلمهسي فيكريني ده سؤيلهيميشدير. بو او دئمكدير كي، امكله بيرليكه يارانان تفكور امكله بيرليكه مئيدانا چيخان ديلله عثيني زاماندا عمله گلميشدير. حتا بير قدر ده ايرملي گنديب انئفلسين سؤزلريندن بنله بير نتيجه چيخارماق اولار كي، امكله ياناشي ديل ده مئيمون بئيني اينسان بئينه چئوريلمهسيه موهوم رول اويناميشدير. باشقا سؤزله دئسك، تفكورون مئيمون بئينه خاص خصوصيت اولماديغيني نظره آلساق، ديل تفكورون اول يارانميش و تفكورون يارانماسيندا موهوم رول اويناميشدير. سون زامانلار علمي ادبياتدا دا ديلين تفكورون اول يارانماسي حاقيندا فيكيئرله تصادوف انديريك. ب. ف. پورشئو يازير: «... اولا بيلر كي، سؤز فيكرين محصولو دئييل، عكسينهدير؟ بيزيم گونلريميزده ديلچي نظريهچيلر، منطيقچيلر و پسيكولوقلار عالمي بو حاقدا مباحثه ائدير. بو گون بيز بيليريك كي، اينسان بئينه فيكيئر مركزي ياخود زوناسي يوخدور، آما نيطق مركزلري ياخود ساحلري حقيقتن واردير-سول ياريم-كورده، يوخاري و آشاغي آلين ناحيهسينده، گيجگاهدا، بو سونوجونون امگك و انسه ايله بيرلشديگي يئرده» 10.

اينسان بئينهدهكي نيطق مركزلرينين يئري بروكا طرفيندن موعينلشديريلميش، سونرا بوتون نئوروپسيكولوقلار طرفيندن يوخلانيلميش و تصديق ائديلميشدير. بروكاتين كشفينه گؤره، اينسانين دانئيشماق قابليتي مركزي بؤيوك بئينين سول ياريمكورهسي نين اوچونجو آلين قيريشيندا يئرلشير.

مؤليف (ب. آ. سئرنبرئننيكوو) حاقلې اولراق گؤسترير كي، حتا ان پريميتيو آلت دوزلتمك عومومي لشديرمه و نتيجه، باشقا سؤزله دئسك، تفكور اولمادان مومكون دئييلدير. دئمهلي، مؤليف ثبوت ائتمهليدير كي، آلت دوزلتمك ديلدن اول مومكون اولموشدور. بو فيكري ثبوت ائتمك اوچون، او، پسيكولوگ اي. خ. كوينيندن آشاغيداي سيئاتي گتيرير: «نتيجه اينسانين امك فعاليتي طلبيندن دوغور، بو فعاليتين سئنسيفيك خصوصيتي بونادير كي، اينسان ايش گؤرمگه باشلامازدان اول اونون شعوروندا امگين نتيجهسي قاباقدان حاضير اولور. اشياي دوزلتمدن اول، او، بوتون ايستحصال پروسئسيني اولدن آخيرادك موفصل صورتده خياليندا جانلانديرير. بو پروسئس نتيجهسيز مومكون دئييلدير» 11. گؤرونديبو كي، بورادا صؤحبت تفكورون دئييل، شعوردان گندير.

طبيعيدير كي، مادي عالمين اشيا و حادثه لر نين بئينه اينعيكاسي تكجه اينسانا خاص خصوصيت دئييلدير، او، بئيني اولان بوتون جانليلارا خاصدير؛ تكجه اينكيشافين آشاغي پيلهسينده اولان جانليلار (مئلن، تكهوجئير مليلر) مادي عالمين اشيا و حادثه لر نين اينعيكاس

انده بيلميرلر. عومومي معنادا مادی عالمين اشيا و حاديهلر نينين بئينه بئله اينعيكاسي شعوردور و بئله شعور يالنيز اينسانلارين اينحيصاري دنبلدير، حنيوانلار عالمينده ده بئله شعور مؤوجوددور. بونا گوره ده حنيوانلاردا، خصوصن داهايوكسك اينكيشاف سوييهسينده اولان حنيوانلاردا «فيكيير لشمه، دوشونمه قابيليتي نين» اولماسي طبيعي حاديهدير. تيسباغا آدم گورنده باشيني چاناي نين آلتيندا گيزلهدير، ايلبيز بير شئيه توخونان كيمي «بوينوز لاريني» و باشيني گيزلهدير. بونو تفكور، حتا اينتيداي تفكور آدلانديرماق گولونج اولاردي. بو، اطراف موحيطين، سادهجه اولاراق، اورقانيز مده اينعيكاسيدير؛ بو اينعيكاس، اساسن، بئيين واسيطهسيه اولور - بوتون حيس اورقانلاري (گوز، قولاغ، داد، لاميسه) شرطي سيقناللاري بئينه نقل اندير و همين سيقناللارين اورازلي ايفادهلري بئينه اينعيكاس اندير. ب، آ سترنرئنيكوو بونو تفكور كيمي قبول اندير و فيكيري ثوبوت ائتمك اوچون اي. م. سئچنوو دان بو سيتاتي گتيرير: «حنيوانلاردا معلوم حركتلري آنادانكلمه ماشين كيمي اجرا ائتمك باجاريغيندان علاوه تنز-تنز همين آئين وضعيتي و يا همين يئرين شرايطيندن ايستيفاده ائتمك باجاريغي موشاهيده انديلير. بونو حنيوانين فراستي (ذكاسي)، اونون عاغيللي ليغي و عوموميله دوشونمه باجاريغيندان باشقا جور ايضاح ائتمك اولماز» 12. گوروندويو كيمي، اي. م. سئچنوو هئچ يئرده تفكور دن دانشمير، اونون حنيوانلار اوچون گوسترديكي كنيغيتلر مادي عالمين بئينه اينعيكاسي و بو اينعيكاسين طلبلي ايله نئجه حركت ائتمك ضرورتيني قطع ائتمك دن باشقا بير شئي دنبلدير. عوموميله، علم بئله تنزيسي هئچ واخت رد ائتمه ميشدير كي، اينسانلار حنيوانلار عالمين نين آغيل (دوشونجه، شعور) فعاليتي نين بوتون نؤوعلري، تييلري (ايندوكسييا، دئوكسييا، آنايز، سينتئز، موجر دلشديرمه) عوموميدير. بو دا طبيعيدير، بئله كي، اينسان گنئنئيك جهندن حنيوانلار عالميندن چيخيش، جانلارين ان يوكسك اينكيشاف ائتميش فورماسيدير و اولارين آراسيندا، حتا عاغلي، شعوري فعاليتده عومومي جهتلر اولمايدير. لकिन شعوري فعاليت هله هئچ ده تفكور فعاليتي دنبلدير؛ تفكور فعاليتي شعوري فعاليتين بير نؤوعودور، اولاراي عئيني لشديرمك هم علمي، هم ده منتودولوژي باخيمدان سهودير.

ديله قدركي تفكورون مؤوجود اولماسيني ثوبوت ائتمك اوچون بير سيرا عاليملر مشهور پسيكولوگ ل. س. ويقتوسكي نين سوزلرينه موراجيعت انديرلر. او، يازير: «كولترين تجروبلرينده بيز بئله بير شئين تام آيدين ثوبوتو ايله قارشيلاشيريق كي، اينتللنكتين روشنيملري، يعني سوزون خصوصي معناسيندا تفكور حنيوانلاردا نيطقين اينكيشافيندان آسيلي اولمايلاق مئيدانا چيخير و اونون ناييلتلي ايله باغلي دنبلدير. مئيمونلارين دوزلنديكلري و ايشلنديكلري آلتلرله و مسالهلرين حلي زاماني دولايي يوللارين تطبيقي ايله ايفاده اولونان ايختيراعلاري، هئچ شوبهه سيز، تفكورون اينكيشافيندا ايلك مرحله، لकिन نيطقه قدركي مرحله تشكيل اندير» 13. ل. س. ويقتوسكي نين فيكيري نجه، تفكور و نيطق منشاچه تاماميله فرقلي كؤكلره ماليكدير، بونا گوره ده نيطقه قدركي (ديله قدركي) تفكورون مؤوجودلوغو هئچ بير شوبهه اوياتمير.

سسري علملر آكادئمياسيني نين نشر ائنديگي «عومومي ديچلييك» آدلي اثرده ده دييله تفكورون عئيني زاماندا يارانماسي تنزيسينه قطعي صورتده اعتيراض انديلير. اثرين ايكي بؤلمه سينده («ديله قدركي تفكور پروبلئمي» - صحيفه 30-39 و «ديل و تفكورون علاقهي نين بعضي خصوصي مسالهلري» - صحيفه 387-397) بئله بير فيكيير ايرملي سورولور كي، دييله قدر ده تفكور مؤوجود اولموشدور. ك. ق. كروشئلنئيسكايانين سوزلرينده بو فيكيير اوز آيدين ايفاده سيني تاپير: «ديل و تفكورون قارشيلقيلي علاقهي پروبلئمي ايله باغلي اولاراق داهاي تنز-تنز موزاكيرهيه معروض قالان بعضي مسالهلري نظر دن كئچيرر كن ديفئرئنسيالاشديريلماسي مومكون اولان ياناشما (ايدراكي و كومونيكاتيو ياناشماني فرقلندير مه) تاماميله ضروري گورونور. آشاغيداي سولالار موختليف خولاصه لرله اساس مساله اطرافيندا مركزلشير: دييل و تفكور آراسيندا تام پارئللئيك مؤوجوددور مو؟ ديلسيز تفكور مومكوندور مو؟ دييله اولان هر شئيمي تفكورله علاقه داردير؟

ديلسيز تفكور مومكوندور مو، عادت ن منفي جاواب وئريب تصديق انديرلر كي، تفكور اوچون دييلين ايشتيراي ضروريدير. لकिन بورادا چوخ واخت ايكي آني قارشيديريرلار: 1) تفكورون مئيدانا چيخماسيندا اساس اولماق اعتباريله دييلين رولو و 2) فيكيري بوتون كومپونئنترلرين اونسيه اكتيندا مستقبل وئربال (سوزلو) ايفاده سي. تاماميله حاقسيز اولاراق بيرينجي نين مطلق ليگينه گوره فيكيري بوتون كومپونئنترلرين هر بير جومله ده انكسپلئيسيت (آچيق ايفاده سي اولان) سوزلو ايفاده سي نين ضروريلغي نتيجه سي چيخاريلير» 1. سوزلو دييله (نيطقله) تفكورون علاقهي نين اينكار ائيلمه سي اولارين عئيني زاماندا عمله گلمه سيني دولايي يوللا دانماق دئمكدير: «... دييلين تفكورله علاقهي نين «سولي» سوزلر واسيطه سيه حياتا كئچمه سي هئچ ده ضروري دنبلدير» 15.

عادت ن، ديله قدركي تفكور دن دانشاركن ديچيلر پسيكولوقلارين حنيوانلار عالميندن گتيرديكلري ميثاللارلا كيفايت لنيرلر، چونكي اينسانين اولو اجدادلارينين، هله اينسانلاشميش اينسانانئز مئيمونلارين نئجه اونسيه ساخلاديقلاري حاقيندا حتا فرضيه بئله ايرملي سورمك مومكون دنبلدير. اينسانانئز مئيمونلارين نئجه علاقه (بيز «اونسيه» دئمك ايسته مزديك) ساخلاماسي، امكله علاقه دار اولاراق بو علاقه نين اونسيه چئوريلمه سي، اونسيه طلباتي نتيجه سينده اونسيه واسيطه سي اولان دييلين يارانماسي آريجا بير پروبلئمدير - بو پروبلئم حاقيندا موختليف فرضيه لر ايرملي سورمك اولار.

حئیوانلاردا تفکورون وارلیغیندان دانیشماق اولارمی؟ تفکور فیکیرلر علاقه‌دار دیر (هر ایکی عرب سۆزو عئینی کۆکندیر). تفکور دن دانیشدیقا ایلك نۆبەدە دوشونمک، فیکیرلشمک باجاریغی نظرده توتولور. حتا منطیقی اولمایان - یعنی مفهوم، حؤکم و نتیجه واسیطه‌سیله قاورانلیمایان تفکور بئله فیکیرلشمک باجاریغینی نظرده توتور. حئیوانلارین فیکیرلشدیگینی ایدعا ائتمک اولارمی؟ فیکیرلشمک (یعنی تفکور قابیلیتی) یالنیز اینسانلارا خاص خصوصیتدیر. حتا حئیوانلارین ان یوکسک اینکیشاف پیلله‌سینده دوران مئیمونون هوندور بیر یئرده قویولموش بانانی گۆتورمک اوچون بیر سیرا موقوفیت‌سیز تشبوتدن سونرا بیر نئچه شوولو (چوبوغو) بیر-بیرینه کئچیرمه‌سی ده فیکرین، یعنی تفکورون ایشتیراکی اولمادان باش وئیر. بیز بیر نئچه گوندن سونرا بانانی باشقا هوندور بیر یئرده قویساق، مئیمون اونو گۆتورمک اوچون بیر باشا شووللری بیر-بیرینه کئچیریپ اوندان ایستیفاده ائتمیر، اولکی کیمی بیر سیرا موقوفیت‌سیز تشبوتلردن سونرا یاواش-یاواش (تجروبه نتیجه‌سینده) شووللری بیرلشدیریپ اوندان ایستیفاده ائتمک قناعتینه گلیر. مئیموندا تفکور اولسا ایدی، ایکینجی تجروبه‌ده او، بیر باشا بیر نئچه گون اول ائدیگی کیمی شووللری بیر-بیرینه کئچیریپ اوندان امک آلتی کیمی ایستیفاده ائدری. پ. ب. بلونسکی و باشقالارینین تدقیقاتلاری ثبوت ائتمیشدیر کی، یادداش یالنیز اینسانا خاص خصوصیتدیر، چونکی او، ان یوکسک پسکی فونکسییالارلا، او جومله‌دن اساس اعتباریله نطقه علاقه‌دار دیر. ایت سودا بو غولان اوشاغی خیلاص ائدرکن فیکیرلشمیر کی، اوشاغی سودان چبخارماسا، او بو غولوب اۆله بیلر. اوشاغین عوضینه سویا گلینجیک دوشسه ایدی، یئنه ائله حرکت ائدری. پیشیک آبارداکی سیچانلاری توتوب یئرکن فیکیرلشمیر کی، آباردارا یاخشیلیق ائدر. حئیوان عومومیتله فیکیرلشمیر. بیر حالدا کی، حئیوان فیکیرلشمیر، اوندان حئیوانلارین تفکوره مالیک اولماسیندان دانیشماق دا معناسیز دیر. بو باخیمدان آ. آخوندوفون آشاغیداکی سۆزلری ده اۆز اهمیتی ایتیریر: «البته، تفکورون دیله‌قدرکی بو نۆوعو یالنیز حئیوانلارا عاید اولدوغوندان اونون دیل و تفکور پروبلیمی ایله، او جومله‌دن، دیلچیلیک علمی ایله علاقه‌سی یوخدور» 16. چوخ گومان کی، اینسانین اولو اجدادی اینسانانیز مئیمون دا تفکوره مالیک اولمامیشدیر. یالنیز اینسانانیز مئیمون اینسانا چئوریلرکن سسلی-سۆزلو دیل الده ائدیگده، بو پروسئله یاناشی، اونولا عئینی زاماندا تفکور ده الده ائدر.

ب. ف- پورشنو حاقلی اولراق یازیر: «تفکور، شعور، ایراده، شخصیت - بونلار نطق فونکسییاسینی باشقا آدلاری دئییلدیر، لاکین اونون مورکب تۆرمهلریدیر. نطقسیز تفکور، شعور، ایراده، شخصیت یوخدور و اولدا بیلمز. و یوقتسکی و اونون آردیجیللاری «نطق تفکورو»، «نطق-تفکور» ایفادملرینی ایشله‌دیرلر. اوزون زامان دیلچیلیکده و منطیقه‌ده بو، موباحیته مؤوضوعو اولموشدور. فیکیر دیلن اول گلیرمی یاخود اولنار همیشه، وحدته اولموش و وحدته‌دیر، یعنی بیر دیگری اولمادان مؤوجود دئییلدیر. بورادا اساس اعتباریله جومله و حؤکمون، قرآمتیکانین قانونلاری و منطیقین قانونلارینین، سۆز و مفهوم اوخشار و فرقلی جهتلری نظرده توتولور. بورادا مورکب قارشیلیق آسلیلیق و موعین بیر شئیده قارشیلیق ضدییت تظهور ائدر، لاکین موداکیرلر نتیجه‌سینده داها چوخ آیدین اولموش و هامی طرفیندن قبول ائدلمیشدیر کی، دیسیز و دیله‌قدر تفکور مومکون دئییلدیر (کورسیو منیدیر - ا. ر.). «هله‌لیک بیز عالی فونکسییا آدلانلار حاقیندا دانیشیریق. اولنارین هامیسی، او جومله‌دن تفکور ده نطق فونکسییاسیندان تۆرمهلریدیر. نطق تفکور آلتی دئییل (بو ایلوزییا اوزون مودت" نطقین فوندامنتال اهمیتی باشا دوشمگه مانع اولموشدور)، عکسینه، تفکور نطقین محصولدور. اینسانین بوتون فیزیکی عالی پسکی فعالیتی هئنتروگن 17 دئییل، هوموگندیر 18: اولنارین هامیسی گۆده‌سی و کۆکلری نطق اولان بیر آغاجین بوداقلاری و مئومولریدیر 19. کئچکلک، بیزی احاطه ائدن مادی عالم یالنیز سۆزلرله، نطقه - ایستر سسلی، ایستره داخیلی نطق اولسون - عومومی لشدیریلدیگی، کونکرت لشدیریلدیگی، موجدلشدیریلدیگی، آستر اکتلاشدیریلدیگی، بیر سۆزله، مفهوم و حؤکم شکلینده تظهور ائدیگی اوچون تفکور بیلاواسیطه نطقه علاقه‌دار دیر. اینسان دیلی ایسه نطقه تظهور ائدر، نطقه رئاللاشیر. بونا گۆره ده دیل بیلاواسیطه، بیر باشا دئییل، نطق واسیطه‌سیله تفکوره علاقه‌لیر. تفکورون تظهور فورماسی، ایفاده فورماسی اولان نطق یاخود نطقین فورمالاشما منبعی اولان تفکور یالنیز و یالنیز اینسانا خاص خصوصیتدیر، نعمتدیر. تفکورو نطقسیز، نطقی تفکورسوز تصور ائتمک غئیری-مومکوندور. سسلی، سۆزلو اینسان دیلی ده نطق واسیطه‌سیله تفکوره، یوکسک آستر اکسییا محصولو اولان شعورلا علاقه‌دار اولدوغو اوچون یالنیز و یالنیز اینسانا مخصوصدور، اینسانا خاص خصوصیتدیر.

مادی عالمین اشیا و حادثه‌لرینین بنیینه دیلن کنار هر هانسی بیر اینعیکاسی داها گنیش معنادا شعوری فعالیتین نتیجه‌سیدیر. آرتیق دئییلدیگی کیمی، شعوری فعالیت کجه تفکور فعالیتی ایله محدودلاشمیر. مادی عالمین اشیا و حادثه‌لری تفکور دن باشقا شعورون دیگر ساحه لرینده ده اینعیکاس ائده بیلر. حئیوانلارین مقصد و یغون حرکتلریندن دانیشارکن اولنارین تفکور وندن دئییل، مادی عالمین اولنارین شعورونون دیگر ساحه‌لرینده کی اینعیکاسیندان بحث ائتمک لازیمدیر. بئله اولدوقدا دیله‌قدرکی تفکور پروبلیمی اۆز-اۆزونه آرادان قالمیش اولور. دیله قدر هئچ بیر تفکور مؤوجود اولمامیشدیر. تفکورون دیلن اول مؤوجود اولمادیغینی ثبوت ائتمک اوچون بیر سیرا دلیللر گئیرمک اولار. پسکی خسته‌لیک زامانی اینسانین تفکور قابیلیتی، دوزگون فیکیرلشمه، منطیقی موحاکیمه قابیلیتی پوزولور، لاکین بو اونون نطق قابیلیتی نین پوزولماسینا سبب اولمور: خسته نطق قابیلیتی ساخلاپیر، لاکین اونون نطقینده منطیقی موحاکیمه، تفکور اولمور. تفکور نطقدن اول مؤوجود اولسا ایدی، آفاز بیا، کونفوبولیسییا (پسکی خسته‌لیک) حادثه‌سی زامانی منشاچه داها قدیم حساب ائدیلن تفکورون (بورادا: منطیقی دوشونمه قابیلیتی نین) پوزولماسی (ایتمه‌سی) اوندان آسلی اولان و اونون تۆرمه‌سی اولان نطق قابیلیتی نین ده پوزولماسینا (ایتمه‌سینه) سبب اولمالی ایدی. حالوکی بئله بیر حادثه باش وئیر. ایکینجی بیر دلیل. چوخ گومان کی،

ھامىمىز اوشاقلىقىدا موعىن واختلاردا معناسىز سۆزلر دانىشمىش، ماھىنلار اوخوموشوق. بئله نىطقىن سۆزلرىنىن ھانسى «دىلدىن» گۆتۈرۈلدۈيۈ، عومومىتلە نە معنا ايفادە ائىدىگىنى ھىچ كىم دئىه بىلمىز. بورادا سادەجە اولاراق نىطق وار، تفكور يوخدور. بو حال اوشاق اويونلارنىدا اۈزۈنۈ گۆستىرىر: ساىما اويون زامانى چوخلو معناسى اولمايان سۆز و ايفادەلر ايشلەيدىلر. مثلاً، «عمىم اوغلو... وىزمە رە»، «چىخ قىراغا»، ياخود «اكىل-بىكىل قوش ايدىم، يووامدا اوتورموش ايدىم»، كىمى ساىمالاردا وىزمە رە و اكىل-بىكىل ايفادەلرې ھىچ بىر معنا ايفادە ائىتىر.

بو مىثاللار ثوبوت ائىدىر كى، منشاچە نىطق (اىنسان دىلىنىن تظاھور فورماسى) تفكوردىن قىدىمىر. نھاىت، تفكورون نىطقدىن اول مؤوجود اول بىلمەمەسىنى موعاصىر ئىئورپسىكولوگىيا علمىنىن ثوبوت ائىدىگى اوچونجو، لاکىن اھمىتىنە گۆرە ان اساسلى اولان دىل، بۈيۈك بئىين يارىمكورلرىندە خوصوصى نىطق مركزلرې (باش بئىينىن آلىن و گىجگاھ حىصە لرىندە) اولدوغو حالدا خوصوصى فىكىر مركزلرىنىن اولماماسىدىر. اگر تفكور نىطقدىن اول مؤوجود اولسا ايدى، بۈيۈك بئىين يارىمكورلرىندە اونون اۈز خوصوصى مركزلرې اولمالي و سونرالار بو مركزلرىن تائىرى اىلە نىطق مركزلرې يارانمالي ايدى. اصلىندە ايسە بئله اولمامىشىدىر - باش بئىيندە (بۈيۈك بئىين يارىمكورلرىندە) خوصوصى فىكىر مركزلرې يوخدور و ھىچ واخت دا اولمامىشىدىر. دىلە قدر سۆزون گئنىش معناسىندا شعور مؤوجود اولموشدور. بونا گۆرە دە دىلە قدر كى شعور پروبلئمىدىن دانىشماق اولار. بو پروبلئم ايسە دىلچىلىگىن دئىيل، پسىكولوگىيا علمىنىن تديقات اوبىئكتىدىر.

دىل و شعور

ك. ماركس دىلى رئال پراكىتىك شعور اءلاندىرىر. ك. ماركس دىلە وئردىگى بو تعريف دىلن اىنسان حىياتىندا كى رولونو دقىق موعىنلەيدىر. حقىقتن دە بئلهدىر. اىنسانى احاطە ائىن گئرىچكىلىك، مادى وارلىق اونون شعوروندا اىنچىكاس اولونور و ھمىن اىنچىكاس دىل واسىطەسىلە رئاللاشدىرىلر، باشقالارنى چاتدىرىلر.

اىنسانى احاطە ائىن موحىطى، گئرىچكىلىگى خىالن بىر-بىرى اىلە سىخ قارشىلىقلى مونسىبتدە اولان دۇرد سىستئمە آىرماق اولار:

(1) طبعىت سىستئمى؛

(2) جمعىت سىستئمى؛

(3) شعور سىستئمى؛

(4) دىل سىستئمى.

اىستر تارىخى، اىسترە علمى-فلسفى باخىمدان طبعىت سىستئمى بو سىستئملر آراسىندا اىلكىندىر؛ بئله كى، اىنسان جمعىتى، شعور و دىل مؤوجود اولمادىغى بىر دۇورده دە بىزى احاطە ائىن طبعىت، مادى عالم، گئرىچكىلىك مؤوجود اولموشدور. ماتئرىيالىست فلسفە ماتئرىيالى بىرىنچى، اىلكىن، شعور و ايسە اىكىنچى، تۆرمە قبول ائىدىر. بونا گۆرە دە دىلچىلىكدە دە فونكسىياسىنا گۆرە شعور و دىل سىستئمى طبعىت سىستئمىنە و جمعىت حىياتىنىن ماتئرىيال جەتئىنە مونسىبتىنە گۆرە تۆرمە، اىكىنچىدىر. شعور و دىل سىستئملرې اىنسانلا، داھا دوغروسو جمعىتلە بىرلىكدە يارانمىشىدىر. بو سىستئملر اىنسان معىشتىنىن ضرورى ساحەلرىنى ايفادە ائىدىر و اونون امك فعالىتى نئىجەسىندە بىر-بىرى اىلە سىخ علاقلەنمىشىدىر. امك - بوتون اىنسان حىياتىنى بىرىنچى شرطىدىر. ھم دە او درجەدە بئله بىر اساس شرطىدىر كى، بىز موعىن معنادا دئمەلى بىك: اىنسانن اۈزۈنۈ امك ياراتمىشىدىر. بلى، امك اىنسان شعورونو، دىلى دە ياراتمىشىدىر. اولجە امك، سونرا ايسە اونونلا بىرلىكدە ايدىن نىطق اىكى ان باشلىجا عامىل اولموش و بونلارن تائىرى ائىندا مئىمون بئىنى تدرىجن اىنسان بئىنىنە چئورىلمىشىدىر: بو بئىين مئىمون بئىنىنە چوخ بنزمەكلە برابر، بۈيۈكلوگو و موكللىگى جەتدىن اوندان اولدوقجا اوستوندور. عئىنى زاماندا گۆسترمك لازىمدىر كى، شعور دا امگە و دىلە تائىر ائىدەر كى ھر اىكىسىنىن تكمىللىشمەسىنە كۆمك ائىدىر: بئىين و اونا تابع اولان حىصەلرېن، گئندىكجە داھا چوخ ايدىنلاشان شعورون، اىستر اكسىيا و عقلى نئىجە چىخارماق باجارىغىنىن اىنچىشافي امگە و دىلە عكس-تائىر گۆسترمك، بونلارن ھر اىكىسىنە داھا دا اىنچىشافي ائىملرې اوچون گئندىكجە بئىنى-بئىنى تكانلار وئرمىشىدىر. قارشىلىقلى مونسىبتدە اولان شعور و دىل اىنسان جمعىتىنى فورمالاشماسىندا باشلىجا رول اوينامىشىدىر. شعور اىنسانن امك فعالىتى پروسىسىندە دىللە قارشىلىقلى فعالىت گۆسترمك اۈزو فعالىت اولور؛ دىل ايسە رئال پراكىتىك شعور اولدوغونان شعور و ايفادە ائىدىر و فورمالاشدىرىر.

«دىل و شعور» پروبلئمى اىلە علاقەدار اولاراق دىلچىلىك علمى آشاغىدا كى نظرى مسالەلرې ايدىنلاشدىر مالىدىر:

شعورا مونا سيبته ديلين فونكسيالاري نجهدير؟
ديله مونا سيبته شعورون فونكسيالاري نجهدير؟
تفكوره مونا سيبته ديلين فونكسيالاري نجهدير؟
ديله مونا سيبته تفكورون فونكسيالاري نجهدير؟

بو سواللاري آيدنلاشديرماق اوچون ايرملي سورولن پروبلملري ديلله و نيطقله علاقهلنديرمك لازيمدير.

1. شعورا قارشي مونا سيبته ديلين فونكسيالاري نجهدير؟

1.1. بو فونكسيالاردان ان باشليجاسيني بنله گؤسترمك اولار: ديل رئال پراكتيك شعور دور: ديل شعورون پراكتيكلشمه سيني، رئالاشماسيني تامين اندير؛ ديل باشقا اينسانلار اوچون موجود اولان و يالنيز بونولا دا منيم اوزوم اوچون ده موجود اولان پراكتيك رئال شعور دور و شعور كيمي ديل ده يالنيز احتياجدا، باشقا اينسانلار لا اونسيت احتياجيدان دوغور. دئملي، ديل شعور اکتلاريني فورمالاشديران و رئالاشديران، اولاري پراكتيكلشديران آلت رولونو اوينايير. اوز-اؤزلوگونده شعور اکتلاري بيزه هله هنج بير شئي وئر مير. يالنيز شعورون هر آكتيني سؤزله بيرلشديرديكده و ياخود ايفاده ائتديكده اينسان همين شعور اکتيني رئالاشديرير، پراكتيكلشديرير. سؤزه چئوريلمهين، سؤز شكلينده فورمالاشديريلماليان شعور اکتی، اولن، همين اکتی داشييان فرد اوچون انلاشيلماز، غئيري-موعين قالير؛ ايکينجيسي، همين شعور اکتی فردين اطرافيندا اولان ديگر فردلره هنج معلوم اولمور.

2.1. شعورا قارشي مونا سيبته ديلين بيرينجي فونكسياسيدان اونون ايکينجي فونكسياسي مئيدانا چيخير: ديل شعورون ايفاده واسيطه سيدير. جمعيت آيري-آيري فردلرين توپلوسوندا عيبارتدير و بو توپلو جمعيتين شعورونو عمله گتيرير. جمعيتين شعورونون مضمونو همين جمعيتين ديلي، داها دقيق دئسك، لئكسيكا و ديلين قرآماتيک قورولوشو واسيطه سيله تثبيت و ايفاده ائتدليلير. لاکين ائله بوراداجا قئيد ائتمك لازيمدير كي، لئكسيكا و ديلين قرآماتيک قورولوشو واسيطه سيله جمعيتين شعورونون بوتون مضمونو دئييل، يالنيز شعورون اينكيشافي نين و فعاليتي نين ائله نتيجه لري تثبيت و ايفاده ائتدليلير كي، بونلار ديل قورولوشونون (ايستروكتورونون) عونورلري (ائلمئنترلري) ايله علاقه لنديريلميش اولور و عوموميلشديريلير، شخصيت خاريجينده (شخصيتدن آسيلي اولمايان) ديلين قورولوشوندا تثبيت ائتدليلير. آيريليقدا گؤتورولموش فردين، اينسانين فعاليتده اولان شعورونون مضمونو، ديل عونورلرينين واحيد شكلده بيرلشديريلمه سي واسيطه سيله نيطق آرديجيلليغيندا ايفاده ائتدليلير.

3.1. ديل - شعور فعاليتي (عقلي فعاليت) پروسئلرينين مودئل لشديريلمه سي شرطي و واسيطه سيدير. اينسانين نيطق فعاليتي، ديلين نيطقده تطبيقي، نيطق زنجيرينين اينكيشاف ائتديريلمه سي، گنئيشلنديريلمه سي شعورون مضمونون اينكيشاف ائتديريلمه سيني اوبيئكتيولشديرير. بونولا دا شعورون مضمونونون تکجه دينله بيچيلير و اوخوجولار طرفيندن دئييل، هابئله همين فيکرين مؤلفي نين اوزونون ده قاوراماسينا ايمكان يارانير. بنله ليکله، ديل اينسانين اوز شعورونون فعاليتيني اونون اوزو طرفيندن درک ائتديلمه سي شرطينه چئوريلير. بونو شعورا قارشي مونا سيبته ديلين اوچونجو فونكسياسي آدلانديرماق اولار.

اوز شعورونون فعاليتي نين اينسان طرفيندن درک ائتديلمه سي اونا اوز شعورونون فعاليتي اوزرينده نظارت قويماق ايكاني وئرير. ديل شعور اکتلاريني اوبيئكتيولشديريرمك شعورون فعاليتيني اونون اينعيكاس ائتديگي مادي عالمين خصوصيت و علامتلي ايله علاقه لنديرمگه شرايط يارادير: نيطق مودئلي مودئلشديريلن اوبيئكتله توتوشدورولا بيلر و بونولا دا نيطق مودئلي ايله اونون آرخاسيندا دوران شعور فعاليتيني اوزلاشديرماق، اويغونلاشديرماق، اويغون گلمهين جهتلري دوزلتمك ايكاني تامين ائتديلميش اولور.

اينسان شعورونون يارانماسي و اينكيشافيندا ديل گؤرکملري رول اويناميشدير. ديل شعور اکتلارينين اينساني لشمه سي نين اساس شرطلريندن بيرري اولموشدور. حتا ف. ائنتقلس اينسان شعورونون (ف. ائنتقلس بنينين دئير) فورمالاشماسيندا ديلي امکن سونرا ايکينجي عامل حساب ائدير: «اولجه امك، سونرا ايسه اونولا بيرليکده آيدين نيطق ايکي ان باشليجا عامل اولموش و بونلارين تاثيري آلتيندا مئيمون بئيني تدريجن اينسان بئينيه چئوريلميشدير. شعورون روشئملرينه بعضي حئوانلاردا دا تصادوف ائتديريرک. خصوصن سون زمانلار مئيمونلارلا آپاريلان تجربه لر ثبوت اندير كي، ايتيداي فورمادا دا اولسا اولار شعورا ماليکديرلر. شعورون روشئملري اينسانين هله اينسانا چئوريلمه ميش اولو اجدادلاري اولان اينسانابنزر مئيمونلاردا دا اولموشدور. لاکين بو روشئملر فيکيرله علاقه لي اولماميش و فيکيرله زنگينلشمه ميشدير. يالنيز ديل حيسي اينعيكاسي عوموميلشديرمگه و بونلارين اساسيندا منطقي اينعيكاس قورماغا ايمكان ياراتميشدير. بو، امك فعاليتي نين شعورلو فعاليت اولماسي نين هم سببي، هم نتيجه سي، هم ده شعور اکتلارينين اينساني لشديريلمه سي نين اساس شرطي ايدي.

2. ديلله شعور آراسيندا كي مونا سيبته تکجه ديلين شعورا تاثيري كيمي بير طرفلي مونا سيبته دئييلدير، ايکي-طرفلي، قارشيليقلي مونا سيبته دير، يعنى ديل شعورون فورمالاشماسينا، اينكيشافينا، رئالاشماسينا، پراكتيكلشمه سينه كؤمك ائتديگي كيمي، شعور دا ديله تاثير گؤسترير،

اونون اینکیشافیندا موھوم رول اویناییر. بونا گۆره ده «دیل و شعور» پروبلئمندن دانیشارکن دیله قارشی موناسیبتینده شعورون فونکسییالاری مسالہسینی ده نظر دن کئچیرمک لازیمدیر. شعورا قارشی موناسیبتده دیلین فونکسییالاری پروبلئمینده اولدوغو کیمی دیله قارشی موناسیبتده شعورون فونکسییالاری پروبلئمی ده مخصصیلر، خصوصن پسیکولوقلار طرفیندن هله لازیمینجا تدقیق اندیلیمیشدیر و پروبلئمین حلی هله ده اؤز نؤبہسینی گۆزلهیر. بونا گۆره ده دیلچیلرین بو پروبلئم اطرافیندا فیکیر سؤیلمه‌مسی چوخ چتیندیر. بونولا بنله دیله قارشی موناسیبتده شعورون اساس، باشلیجا فونکسییالاری حاقیندا بعضی فیکیرلر سؤیلمه‌مک اولار.

1. 2. شعور، اونون فعالیتی، اونون اینکیشافی دیلین اینکیشافی اوچون اساس شرطدیر. شعورون فعالیتی و اینکیشافی ایلمک نؤبہده بیلاواسیطه دیلین لئکسیک-سئمانتیک سیستئمینده دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سی نین، لئکسیک-سئمانتیک سیستئمین اینکیشافی نین اساس شرطلریندیر. دوز دور، لئکسیک-سئمانتیک سیستئمده‌کی دگیشمهلر دیلین فعالیتی نین ایجتیماعی شرایطینده جمعیتین دیله تاثیر نین بیلاواسیطه نتیجه‌سیدیر. لاکین بو اینکار اندیلمز حقیقتدیر کی، جمعیت دیله آستراکت صورتده تاثیر گؤستریر؛ جمعیت دیله اؤز تاثیرینی بیلاواسیطه گؤستریر (قئید ائتمک لازیمدیر کی، بعضاً جمعیت دیله، اونون اینکیشافینا بیلاواسیطه ده تاثیر گؤستریر، اونون اینکیشافی نین قایغیسینا قایلیر؛ بعضاً جمعیت حنا دیل ساحه‌سینده، دیل قوروجولوغو ساحه‌سینده دؤلت سیاستی یئریدیر)، شعور، ایجتیماعی شعور واسیطه‌سینه دیله تاثیر گؤستریر؛ یالیز شعورون فعالیتی ساحه‌سینه داخل اولانلار سؤزلرین معنالارینا و اولارین علاقه‌سینه تاثیر گؤستره بیلر، شعورون قبول ائتمه‌دیکلر دیلین لئکسیک-سئمانتیک سیستئمینه تاثیر گؤستره بیلیر. شعورون ایرادی وضعیت، فیکری، ائموسییاسی ساحه‌سینده باش وئرن دگیشیکلیکلر حیاتدا یئنی معنالارین یارانماسینا، بو معنالارین دیلده تثبیت اندیلیمه‌سین، کؤهنه معنالارین، یعنی شعور اوچون اکتوال اولمایان معنالارین ایسه دیلدن چیخماسینا مؤوجود اولان معنالارین و معنالار سئربیاسی نین سؤزده و سؤزلرده یئنیندین پایلانماسینا سبب اولور. گومان ائتمک اولار کی، شعورون نظارت اندیلیمه‌ن ایشتیراکی ایله قرآمتیک معنالار دا یارادیلیر و یئنیندین تشکیل ائدیلمه‌ن (شعورون نظارت اندیلیمه‌ن ایشتیراکی) دئدیکه بیز بونو نظرده توتوروق کی، قرآمتیک معنالارین یارادیلیمه‌سیندا دا شعور ایشتیراک اندیر، لاکین بیز بو ایشتیراکی حیس . ائتمیریک، شعورون بو ایشتیراکی «شعورلو نظارت» ائده بیلیمیریک - بنله چیخیر کی، قرآمتیک معنالار اؤز-اؤزونه یارانیر، اولارین یارادیلیمه‌ن مقصدیهؤندیلیمیش شعور ایشتیراک ائتمیر. دئمهل، دیله قارشی موناسیبتده شعورون فونکسییالاریندان بیری دیلین لئکسیک-سئمانتیک سیستئمی نین دگیشمه‌سی و اینکیشافیندا شعورون بیلاواسیطه، قرآمتیک معنالارین یارانماسی و (بعضاً) دگیشمه‌سینده شعورون نظارت اندیلیمه‌ن ایشتیراکی دیر.

2. 2. شعور نیطقین اینکیشافی نین، داها دوغروسو، دیلین نیطق شکلینده فعالیت گؤسترمه‌سی نین شرطی و اساس سببیدیر. دیل مئخانیزمی اؤز-اؤزلوگونده نیطق حرکتی اینتئر سبب سبب مالیک دئییلدیر. دیل مئخانیزمی یالیز شعورون فعالیتی سایه‌سینده نیطق فعالیتینه اویدیلیر و رنال نیطق کیمی فعالیت گؤستریر. «معنا-متن» تیپلی «تورمدیجی» مودئلر دوزلتمک جهدلری معناسیزدیر، چونکی بنله جهدلر نیطق قورولوشونون یئنگانه حرکت وئریجی قوه‌سینی - فعالیتده اولان شعور و نظرده توتور. طبیعی اولراق، شعورون فعالیتی نین تیپلری - سیتواسیالی، شخصی، تاریخی و س. دگیشدیکده اولارین نیطقین قورولوشونا تاثیر ده دگیشیر، نتیجه‌ده نیطقین قورولوشونون (ایستروکتورونون) تیپلری ده دگیشیر. خطی اینکیشاف ائدن نیطق شعورون فعالیتی نین اؤزونه‌مخصوص ایشاره مودئلیندن باشقا بیر شئی دئییلدیر. بنله نیطق شعورون فعالیتی نین بعضی جهتلرینی اوینکتیو اؤیرنمک ایمکانی وئیر.

3. 2 بورادان دا دیله قارشی موناسیبتده شعورون ان موھوم فونکسییالاریندان بیری - نیطق و دیل اولوبلارینی فورمالاشدیرماق فونکسییاسی مئیدانا چیخیر. دیل و نیطقین بنله تیپلرینین (یاخود نیطق اولوبلارینین) ثابت سیستئملرینین اساسینی تشکیل ائدن نیطق قورولوشونون (ایستروکتورونون) تیپلری همیشه شعورون فعالیتی نین بو و یا دیگر ثابت فرقی ایله شرطلیر. نظرہ آلماق لازیمدیر کی، دیلین فونکسیونال اولوبلاری نیطق تیپلرینین ثابت سیستئملریندن کنارا چیخماق حاللاریدیر. دیلین فونکسیونال اولوبلاری سون نتیجه‌ده جمعیتین فعالیتی نین، باشقا سؤزله دئسک، ایجتیماعی، کوللنکتیو شعورون فعالیتی نین موختلیف تیپلرینه اساسلانیر. بوتون بونلاری نظرہ آلساق، آیدین اولار کی، دیلین اولوبلارینین فورمالاشماسیندا شعور نجه بیر آیریجی، تعیین ائدیجی، ایستقامت وئریجی رول اویناییر.

4. 2 دیله قارشی موناسیبتده شعورون داها بیر فونکسییاسینی گؤسترمک لازیمدیر. بو دا اوندان عیبارتدیر کی، شعور نیطقین اینکیشافینا، نیطق اوچون دیل عونصورلرینین سئچیلیمه‌سی و اولارین آراسیندا نیطقی علاقه‌ن یارادیلیمه‌سینا، دیل نورمالارینین گؤز لنمه‌سی و یا پوزولماسینا، یارانان نیطق قورولوشونون (ایستروکتورونون) اونون مضمونونا اویغون گلمه‌ده رسینه، نیطق قورولوشونون (ایستروکتورونون) داخلینده منطیقی یاخود غیری-منطیقی علاقه‌یه، مضمونون رنال شرایطه اویغون گلمه‌سینه و س. نظارت اندیر.

دیلله (نیطقله) شعور، شعور لا دیل (نیطق) آراسیندا قارشیلیقلی موناسیبتلری قیساجا بنله خاراکتئریزه ائتمک اولار.

3. «دیل و تفکور» پروبلئمی آیریلیقتا نظر دن کئچیرمگیک، لاکین تفکور شعور پروسسلرینین ان باشلیجاسی اولدوغو اوچون و دیلچیلیکده «دیل و تفکور» پروبلئمی «دیل و شعور» پروبلئمی نین اساس ترکیب حیصه سینی تشکیل ائدیجی اوچون» دیل و شعور»

پروبلېمېنده تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين فونکسييالاري و ديله قارشي موناسيبتېنده تفکورون فونکسييالاري مساله سيني قيساجا اولسا دا «دیل و شعور» پروبلېمېنده نظر دن کنچيرک.

پروبلېمين ايضاحينا کنچمزدن اول بير مسالهنی قنيد ائتمک لازيمدير. آرتيق دئديگيميز کيمي، ديلچيلیکده «دیل و شعور» پروبلېمي عوضينه «دیل و تفکور» پروبلېمي تدقيق انديليز، داها دقيق دئسک، «دیل و شعور» پروبلېمي «دیل و تفکور» پروبلېمي ايله عوض انديليز. بو اوندان ايرملي گلير کي، ديلچيلیک منطقي قرآمتيکا جريانلارينين، هابئله کارتنزيان 20، راسيوناليزم فلسفي جريانلارينين ايندييالاري و بو ايندييالارا اساسلانان قرآمتيکالارين ديلچيلیکه گوجلو تاثيري آلتيندا اولموشدور.

محض «دیل و شعور» پروبلېمي «دیل و تفکور» پروبلېمي ايله عوض انديليگي اوچوندور کي، ديلچيلیک نظريه سيني نين اساس پروبلېمي اولان سوزون معناسي نين ماهيتي پروبلېمي علمده بير طرفلی ايشيقلانديز يلميشدير. بو بير طرفلی ليک اوزونو اوندان گوستيرير کي، سوزون معناسي ايله همين سوزون ايفاده انديگي مفهوم عيني لشدير يلميش ياخود معنا ايستروکتور ديل فنونمني اعلان انديلميش و يئنه ده يالنيز مفوملا (آنلايشلا) علاقندير يلميشدير. بئله بير سهو تصور يارانير کي، شعورون فعاليتينده مفومدان باشقا هنج بير شئي يوخودر، گويا سوزون سئمانتيکاسي و فرازونلوگيز ملرين مفهوم حاقيندا معلوماتدان باشقا هنج بير مضمونو يوخودر.

بيزجه، «دیل و تفکور» پروبلېمينه ايستر فلسفده، ايسترسه ده ديلچيلیکده شعور پروسئسلارينين بير حيصه سيني، دوزدور، ان باشليجا، اساس، مرکزي حيصه سيني کيمي باخيلمالي، بو پروبلېم داها گنئيش احاطه لي «دیل و شعور» پروبلېميني عوض ائتمه موليدير.

معلوم اولدوغو کيمي، تفکور گنرچکليگين، مادی عالمين اينسان بئنينده مفهوم، حؤکم و نتيجه فورماسيندا اينعیکاسي پروسئسینه دئيبليز. طبيعيدير کي، بو اينعیکاس آبستراکت، مجرد شکیلده دئييل، سوزلر، سوز بيرلشمه لري و جومله لر شکیلينده اولور.

ايندي گؤرک اينسانلارين تفکورونه قارشي موناسيبتېنده ديلين فونکسييالاري نئجه دير.

1. 3. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين بيرينجي و اساس فونکسيياسي فيکرين فورمالاشماسيندا اونون ايشتيراک ائتمه سيدير. تفکور گنرچکليگين، مادی عالمين عومومي لشدير يلميش شکیلده اينسان شعوروندا اينعیکاس ائتمه سيني کيمي فعاليتدير، پروسئسدير. بونا گؤره ده او، بير شعور پروسئسي کيمي هميشه سوزه و جومله يه مؤحتاجدير. سوزسوز و جومله سيز نه حؤکم، نه نتيجه، نه ده اونلارين ترکيب حيصه سيني اولان مفهوم حياتا کنچيريله بيلمز، باشقالارينا چاتدير يلا بيلمز، «شئي بيزيم اوچون» دئييل، «شئي اوزونده» اولار. بونو فلسفي پلاندا ديالکتیک ماترياليزم، عالي عصب سيستمي فعاليتي نين فيزيولوگيکي پلانيندا، اي. پ. پاولو اينکارنديلمز دليلرله ثبوت ائتميشلر. سوزسوز مفهوم، جومله سيز ايسه حؤکم فورمالاشا بيلمز، حياتا کنچيريله بيلمز، گنرچک اولاي بيلمز.

2. 3. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين ايکينجي فونکسيياسي فيکرين ايشي، فعاليتي حاقيندا معلوماتي (اينفورماسييانين) ايفاده ائتمه سيدير. طبيعيدير کي، ديل فيکري فورمالاشدیرديقا همين فيکير حاقيندا معلوماتي دا ايفاده اندير، يعنی فيکير موباديله سيني مومکون اندير. فيکرين فعاليتي حاقيندا اينفورماسييان ديلين ايفاده ائتمه سيني فونکسيياسي اونسييت پروسئسینده ننگ اهميته ماليکدير و اونسييت پروسئسینين موفقيتله حياتا کنچيريلمه سيني نين اساسلاريندان و شرطلاريندن بيريدير. نيطق مؤلفي نين فيکرينين فعاليتي حاقيندا ديلين واسيطه لري هله ايفاده انديلميش اينفورماسييان (معلوماتي) قبول ائدن دينله ييجي و يا اوخوجو، هميشه موعين ايتکي و علاوله لرله اولسا دا فيکرين فعاليتيني برپا ائتمک ايمکاني الده اندير.

3. 3. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين اوچونجو فونکسيياسي دينله ييجي نين ياخود اوخوجونون نيطقي قبول انديلين مؤلفين فيکرينه آز يا چوخ درجه ده آدنکوات اولان فيکريني اوياتماقدير.

4. 3. ديل، فيکري اوياداراق، فورمالاشدیر اراق، ايفاده ائده رک اينسانين مادی عالمي، دونياني، گنرچکليگي داها اطرافلي، داها درين باشا دوشمه سينه، قاوراماسينا کؤمک اندير، گنرچکليک حاقينداکي اينفورماسييان تام و داها دوزگون تحليل ائتمگه شرايط يارادير. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين بو دؤردونجو فونکسيياسي ديلين قاور اماق آلتی فونکسيياسي آدلانديرماق اولار.

5. 3. تفکوره قارشي موناسيبتېنده ديلين بشينجي فونکسيياسي مودئل لشدیرمه فونکسيياسيدير. تفکور ائله بير عقلي پروسئسدير کي، اونون کومپوننتلري علمده مفهوم، حؤکم و نتيجه آدلاندير يلان حيصه لره بؤلونور. تفکور پروسئسي و اونون عوضولمه سيني سؤيلمين اينکيشاف انديريلمه سيني پروسئسي ايله علاقه دار اولور. لئکسيک و قرآمتيک عونصورلارينين آرديجيلليغي، بو عونصورلر آراسينداکي علاقه، اونلارين ترکيبی، معلوم اولدوغو کيمي، اينکيشاف ائتمکده اولان فيکيردن سونرا گلير و اونون اوزون مخصوص سبئسيفيک مودئليندن باشقا بير شئي دئييلدير.

4. دېلچېلیک، هابنله «دیل و تفکور» پروبلېمی ایله علاقه دار اولان باشقا علم ساحلری اوچون ماراقلی و حلینی گۆزلهین پروبلئلردن بیری ده دیله قارشی موناسیبتده تفکورون فونکسییالاری مساله سیدیر. دیله قارشی موناسیبتده تفکورون فونکسییالاری نجه دیر؟ بو فونکسییالاری قیساجا نظر دن کچیرک.

1. 4. دیله قارشی موناسیبتده تفکورون فونکسییالاری بیری دیل واحیدلرینین ایشارلر کیمی فعالیت گۆستر مه سینی تفکورون تامین انتمه سیدیر. دیل ایشار هسی سسلنمه و مضمونون، ماتریال اولانلای ایدنال اولانین وحدتیندن عیبارت دیر. لاکین ایشارده ایدنال اولان گۆره یاشاییر، فعالیت گۆستریر، اینکیشاف ائدیر کی، اینسانین فیکری یاشاییر، فعالیت گۆستریر، اینکیشاف ائدیر ایشارلرین مضمونوندا تثبیت ائدیر. دیل ایشار هسی نین مضمونو بو ایشار هنین اؤزوندن فرقلی اولان، نه حاقدا ایسه اینفورماسییا ایفاده انتمک و اویاتماق قابیلیتی دیرسه (بو «نه ایسه» همیشه اشیا، پرنتمت و حادیه دن عیبارت اولور - بیر سۆزله، اوبینکتیو عالمین فیکر طرفیندن قاور انیلان فاکتی اولور یاخود بو «نه ایسه» فیکرین اؤزو اولور)، بوتون حاللاردا مضمونون عمله گلمه سینده فیکرین فعال ایشتر اکی ضرور دیر. سۆزده اونون اؤزوندن فرقلی اولان بیر شئی حاقیندا اینفورماسییا ایفاده انتمک یاخود اویاتماق ایمکانی نین یارانماسی اوچون فیکرین ایشتر اکی واجیب دیر. بئله لیکله، دیل ایشارلرینین فعالیت گۆستر مه سی اوچون فیکر اساس و ایلکین شرط دیر. دیل ایشارلری سیستمینه خاص اولان مضمونلار سیستمی نین فورمالاشماسیندا شعورون فعالیتیندن ده دانیشماق اولار، چونکی دیل ایشارلرینین ایشار هوی لیک ماهیتی نین تامین ائدیلمه سینده تکجه تفکور دنیل، بوتولوکده شعور دا ایشتر اکی ائدیر، لاکین دیل ایشارلری سیستمی نین مضمونون فورمالاشماسیندا شعورون باشقا کومپوننتلرینه نیسبتن تفکور اولچولمز درجه ده بویوک رول اویناییر. بونو بیز، مثلا، نثر مینلر ساحه سینده لئکسیک معنالار سیستمی نین فورمالاشماسیندا آیدین گۆره بیلر یکی. پرنسیپجه هنج کیم اینکار انده بیلمز کی، دیل ایشارلرینین ایشار هوی لیک ماهیتی نین تامین انتمک فونکسییاسی تکجه تفکوره خاص خصوصیت دنیل، هابنله شعور دا خاص خصوصیت دیر. اینسان، شعور و، هر شئین اول، تفکور دیل منخانیز می نین ایشار هوی لیک طبیعتی اوچون اساس شرط دیر.

2. 4. دیله قارشی موناسیبتده تفکورون ایکینجی فونکسییاسی اونون سئمانتیکایا موناسیبتده مئیدانا چیخیر. تفکورون بو فونکسییاسی دیل اوچون، دیلین علمی ایضاحی اوچون بویوک اهمیته مالیک دیر. دیلین لئکسیک و قرآماتیک معنالاری سیستمی نین اینکیشافی اوچون تفکور اساس آئدیر. تدقیقاتچی هر هانسی چوخ معنالی سۆزه دیقته نظر سالسا، گۆرر کی، فیکرین فعالیتی نتیجه سینده سۆزون معناسیندا سئمانتیک دگیشمه، رابیطه، اینکیشاف باش و نر میشدیر. اینسانین فیکری، مثلا، قوشون قانادی ایله طیاره نین قانادی (اچماق پروسئسی)، اینسانین آیغی ایله ایستولون آیغی (دایاق واسیطه سی اولماق) و س. آراسیندا داخیلن علاقه اولدو غونو سنزمیش، بیر سۆزله، یاخین معنالارین ایفاده سینی تۆر تمیشدیر. هر هانسی بیر دیلین ایضاحی لوغتی نین نظر دن کچیرسک، چوخ معنالی سۆزلرده معنا کچمه لرینین اینسانین فیکری پروسسلرینین نتیجه سی اولدو غونو گۆرر یکی. مثلا، هر هانسی بیر دیل عایله سیندن بیر دیلین چوخ معنالی فعلینی گۆتورسک، گۆرر یکی کی، همین فعلین بیر معناسی دیگر معنالاری ایله سیخ باغلی دیر و معنایین کچمه سی اوندان ایرملی گلیر کی، اینسان فیکری اؤز فعالیتینده حرکت، حال، پروسئس، وضعیت، سیتواسییلار آراسیندا مؤوجود اولان و علاقه یارادان کچیدلری سنره بیلیمشدیر.

تفکورون دیل، سئمانتیکانین اینکیشافینا تاثیرینی خصوصن نثر مینولوگییا ساحه سینده آیدین حیس انتمک اولور. معلوم اولدو غو کیمی، نثر مین مفهوم سئمانتیکالی سۆز دور. شعورون دیگر ساحلرینین یاراتدیغی بوتون معنالار نثر مین مضمونوندا چیخار یلیر. نثر مین معناسیندا کی بوتون کچمه و علاولر علم، تئخنیکا، اینزیباتی و دیگر مفهوملارین کچمه لری و علاقه لری حاقیندا آیدین معلومات و نثر مین مفهوملار سیستمی نین اینکیشافی لایه صورتده نثر مینولوژی معنالار سیستمینده دگیشیکلیکلرین باش و نر مه سینه سبب اولور. تفکور سئمانتیکانین اینکیشاف آلتی کیمی همیشه آچیق چیخیش آئدیر.

قرآماتیک معنایین اینکیشافینا تاثیر ائدیلمه تفکور گیزلی و لنگ فعالیت گۆستریر. قرآماتیک معنایین اینکیشافینا تفکورون فعالیتی اینسانین شعورلو موداخیله سی خار یچینده دیر، بو پروسئسه اینسان نظارت انده بیلیم و بو مومکون دنیلدیر؛ آیری-آیری فردلرین تاثیر عومومیتله غئیری-مومکون دور. شاعیرلر، یازیچیلر، عالیملر بو و یا دیگر سۆز ایشلندیکده، البته، فیکر لشرلر کی، سۆزه بئنی معنا و نر یلمه سی موفقیته می چیخیر. لاکین اولار بیلیملر کی، قرآماتیک معنالار آیری-آیری آداملارین ایراده سینه تابع دنیلدیر. قرآماتیک معنالار همیشه بو و یا دیگر دیلن ایستیفاده ائن کوللکتیوین مورد، آبستراکت فیکرینین (هابنله شعورونون) فعالیتی نین نتیجه سیدیر. قرآماتیک معنالار لئکسیک معنالارین و اولارین آراسیندا کی علاقه لرین کور طبیعی-پراکتیکی عومومی لشدیر یلمه سی و مورد لشدیر یلمه سی نین نتیجه سیدیر. بو مورد لشدیر مه بیزیم «دیل تفکوروموز» قرآماتیک معنالار کیمی تاثیر ائدیر. عومومی لشدیر مه و مورد لشدیر مه لر دیلین داشیییچیلرینین کولتوی تطبیقی پروسئسینده یارانیر و دیله آیری-آیری آداملارین آرزوسو، مقصدی ایله تطبیق ائیلیم، اولار شعور طرفیندن نظارت ائدیلمه یین ضرور تدر. بیر حالدا کی، قرآماتیک معنالارین یارانماسیندا عومومیلشدیر مه و مورد لشدیر مه پروسئسینه شعور (ایستر فردی، ایستره ایجتیماعی شعور اولسون) نظارت انتمیر، بئله اولوقدا قرآماتیک معنالارین فورمالاشماسیندا تفکورون ایشتر اکیندان دانیشماق اولار می؟ البته، اولار. عومومیلشدیر مه و مورد لشدیر مه فیکرین فعالیت دیر. لاکین بو فعالیت منطیقچیلرین فیکر لشدیگی کیمی، سادجه «مفهوم»، «حؤکم» و «نتیجه» نثر مینلرینین احاطه ائدیگی مودئلر اوزره گنتمیر - فیکری عومومی لشدیر مه

و موجر دلشدير مهلرين قرآمتيك كاتنقور بيالار كيمي ايفادهسي چوخ موركب پروسئسدير. بونا گوره ده بو تئرمينلرين هنج بيرى تفكور فعاليتي نين ديلين قرآمتيك معنالار سيستئمىنده اوز عكسنى تاپميش نتيجهلرينه تطبيق انديله بيلمز.

قرآمتيك معنا پروبلئمي و قرآمتيك معنالار فورمالاشماسيندا تفكورون ايشتير اكي مسالهسي موعاصير ديلچيلىك علمي نين ان موركب مسالهلر بندندير.

3. 4. ديله قارشي موناسيبتده تفكورون اوچونجو فونكسياسي نيطقين ترتيبينده ديل واحيدلريني سچمك آلتى اولماسيدير. نيطقين اينكيشافي نين هر آيندا اينسانا ياليز بير سوز دئييل، موعين سوزلر، اولارين علاقهسي، فورماسي و كاتنقور يياسي لازيمدير، هر هانسي جومله دئييل، موعين جومله مودللري و تييلري لازيمدير. موعين ديل عونصورلرينين سچيلمهسي اساسن آرتيق نيطق زنجيرينه داخيل انديلميش اولكي ديل عونصورلري ايله قاباقجادان موعينلشديريلير. لاکين بو قاباقجادان موعين ائتمه قطعي دئييل، تخمينيدير. او، بير قايدا اولراق، نيطقين بير نچه داواميندا تکه بيريني، ان ياخشي و موكل اولانيني سچمك ايمكانيني ساخلاير. نيطق سؤيلهين، هر شئيدن اول، اوز فيكرينين امرلرينه مقصده اويعون اولانيني سچير.

4. 4. نهايت، ديله قارشي موناسيبتده تفكورون، دوردونجو فونكسياسي نيطقين قورولوشونا نظارت ائتمكدير. عادت، نيطقي قوراركن تفكور نظارت آلتى كيمي چيخيش اندير. بو نظارت فعال اولدوقجا نيطق ده بير او قدر دوزگون قورولور، منطقي، دقيق و ايفادهلي اولور. باشقا سوزله دنسك، تفكور نيطق مدنيتي نين اساس و باشليجا شرطيدير. قئيد ائتمك لازيمدير كي، شعور دا نيطقه نظارت اندير، لاکين نظارت فونكسياسيندا شعورون ائموسيونال دايرهسي تفكورون رولو ايله هنج بير موقاييسه گلمير. ائموسيا چوخ واخت نيطقين دوزگونلوک، سليسليک، دقيقليک، منطقي ليک كيمي كئيفيتلرينين موختليف فورمادا پوزولماسي نين اساس سببي اولور، تفكور ايسه بئله پوزونتولارا يول وئر مير.

«ديل و شعور، ديل و تفكور» پروبلئمي ايله علاقه دار اولراق ديلچيلىك علمي ديلين موختليف سيستئملريني و نيطقي قبول ائنديکه اونسيت مۇخانيزمي اولان ديله و بو مۇخانيزمين تطبيقي ايله يارانميش پروسئس اولان نيطقه تطبيق ائنديکه همين پروسئسي ديفنر نئسيالاشدير مالىدير.

«ديل اينسانلار آراسيندا ان موهم اونسيت واسيطه سيدير». اونسيت مۇخانيزمي كيمي ديل آيريليقدا گؤتور رولوموش بير فردين، اينسانين شعورونون فعاليتي ايله علاقه لنديريله بيلمز - او، كوللئكتيويين، خالقين شعورو ايله علاقه لنديريله بيلير. نيطق موعين سيتواسييدا لازيم اولان «مضمون» ايفاده ائتمك اوچون ديل قانونلاري اساسيندا ياراديلان ديل ايشارلرينين آريچيلليغي كيمي آيري-آيري فردلرين، اينسانلارين شعورونون فعاليتي ايله علاقه داردير. لاکين نيطق ديل واسيطه لر يندن، عونصورلرينين ايشتيفاده ائنديگي اوچون، بير باشا اولماسا دا هر حالدا، كوللئكتيويين شعورونون فعاليتي ايله ده علاقه داردير. ديل اونسيت مۇخانيزمي كيمي اوز عونصورلري و اولارين سيستئملي تشكيلي ايله آيري-آيري اينسانلارين فيكير و شعورونون فعاليتي اوچون بازا كيمي ضروري اولان شعور و تفكورون ايجتيماعى فعاليتي نين نتيجهلريني تثبيت اندير. نيطق ديل آريچيلليغي كيمي اوز قورولوشو ايله فردي فيكرين، فردي شعورون ديناميكاسيني قئيد اندير. لاکين فردي تفكور پروسئسلي و شعورون فردي پروسئسلي، عومومي باز ايا-ديل مۇخانيزمينده تثبيت انديلميش شعورون ايجتيماعى فعاليتي نين نتيجهلرينه مالىكدير. ديگر طرفدن، تاريخ بويو تدريج فردي پروسئسlerin مجموعو شعورون ايجتيماعى فعاليتي نين نتيجهلرينه تاثير گؤسترير؛ لاکين بو نتيجهلر (بعضيلري لنگ، بعضيلري نيسبتن سور عتله) زامان كچديكجه دگيشير. بونو بيز لئكسيك، سوز ياراديجيلغي و قرآمتيك معنالار سيستئملرينين اينكيشافيندا داها آيدين گوره بيليريك.

ديلين و نيطقين مودللشديرمه فونكسياسيني نظر دن كنجيرسك، آيدين فرقلرين اولدوغونو گؤروروك. ديلين ستروكتورو، اولن، مادي عالمين قورولوشونو، ايكنجيسي، اينسان شعورونون و تفكورونون قورولوشونو مودللشديرير. معلوم اولدوغو كيمي، آيري-آيري سوزلر مادي عالمين اشيا و حاديتهلرينه، هابئله مفهوملا را اويعون گلير. لاکين بو سوزلر هم اشيا و حاديتهلر صينفيني، قروپونو، هم ده آيري-آيري اشيا و حاديتهلري ايفاده ائتمك اوچون ايشله ديدير. مثلا، ائو سوزو هم عوموميتله اينسانلارين ياشاديغي بينا معناسيني، هم ده عئيني زاماندا موعين ائوي (منيم ياشاديغيم ائو) بيلديرير. بو، لئكسيكانين مودللشديرمه فونكسياسيدير. بس بو فونكسيانين نيطقه و اونولا موقاييسه ده ديل مۇخانيزمينده اوزونه مخصوص خصوصيتلري نجهدير؟ نيطقه سوز آدلانديرديغي اشيا و حاديته ايله ديله نيسبتن داها دقيق، جيدي، موعين رابيطه ده، علاقه ده اولور. ديل مۇخانيزمي، ائو، خيال، گنتمك سوزلريني ايرله سورور و همين سوزلردن هر بيريني بير نچه موختليف اشيا، حاديته و مفهوملا علاقه لنديرمك ايمكاني تكليف اندير. نيطقه بو ايمكانلاردان بيرى حياتا كنجيريلير، غئيرى-موعينليک آرادان قالديريلير، چونكي نيطق اينسان شعورونون تام موعين، فردي فعاليتيني ايفاده اندير، بئله فعاليت ايسه سوز غئيرى-موعينليگيني (سئمانتيك غئيرى-موعينليگي) آرادان قالديرماغي طلب اندير.

نیطقین و دیل مۇخانیزمی نین مودللاشدریمه فونکسییاسینی قرآماتیک کانتقورییالارین ایفادهسی باخیمیدان نظر دن کنچیرک. قرآماتیک کانتقورییالار، فورمال و آبستراکت اولمالارینا باخمایاراق گنرچکلیگی و شعورون موختلیف جهتلرینی مودللاشدریر، هم ده بو کانتقورییالار گنرچکلیگی و شعورون دیل مۇخانیزمی داخیلینده بیر جور، نیطق ترکیبینه باشقا جور مودللاشدریر. نیطق حیصه لری، حال و منسوبیت کانتقورییالاری، فعلین شکیل، نؤوع و زامانلاری، کمیت کانتقورییاسی، جومله عوضولری و خصوصیه دیل مۇخانیزمی ترکیبینه اوبیئکتیو عالمین و اینسانین داخیلی عالمی نین موقاییسسه اندیلن عوضولنمهی ایله اویغون اولور. نیطق حیصه لری ایله گنرچکلیگی اشیا، پروسس، کنیفت و خصوصیت، کمیت و س. مفهولارین احاطه ائدیگی فاکتورلار صیفی توتوشدورولور، قارشیلانمیشدی، بیر سؤزله، نیطق حیصه لری مادی رئال عالمین وارلیقلارینین اساس کانتقورییالاری ایله موقاییسسه ائدیله. دیگر قرآماتیک کانتقورییالار دا اوزونهمخصوص فورمادا رئال عالمین وارلیق کانتقورییالارینا بو و یا دیگر درجهده اویغون گلیله. اول بیلر کی، دیلین قرآماتیک عوضولنمهی مادی عالمین اشیا عوضولنمهی ایله بیلاواسیطه، بیرباشا اویغون اولماسین. اول بیلر کی، دیلین قرآماتیک قورولوشو منطقی باخیمدان شعور و تفکور کانتقورییالارینا آیدین و جیدی اویغون گلمه سین. لاکین هر حالدا قرآماتیک، گنرچکلیک و شعورون اویغونلوغو مؤوجوددور و آیدین ایزله نیلیر. قرآماتیک قورولوش مادی عالمین و شعورون سپنسیفیک مودلیدیر. بئله کی، شعورون و تفکورون قرآماتیک قورولوش ساحه سینده قبول ائدیگی عوموی لشدیرمه و موجردلشدیرمه اینسان بیئنی طرفیندن نظارت ائدیله. همچین قرآماتیک قورولوشون مادی عالمی و شعورون مودللاشدریمهی بیلاواسیطه اشیا و حادثه لر اساسیندا دئییل، اولارین دیلین لئکسیک سیستمینه اینعیکاسی اساسیندا حیاتا کنچیریلیر. بو اونا گتیریب چیخاریر کی، دیل مۇخانیزمی نین و نیطقین مادی عالمی و شعورون قرآماتیک مودللاشدریمهی لئکسیک مودللاشدریمهی نیسبتن فرقی علامتله اوزره باش وئیریر. آرتیق دئییلدیگی کیمی، دیل مۇخانیزمی نین لئکسیک عوضولنمهی ماهیتجه عئینی تیپلی اولان اشیا و حادثه لر صیفینه اویغون گلیله. نیطق پروسسی نین لئکسیک عوضولنمهی هم بئله اشیا و حادثه لر صیفی نین یاخود اونون قورانیلماسی اسپکتی نین کونکرئتلاشدریمهی دئمکدیر. دیل مۇخانیزمی نین قرآماتیک عوضولنمهی، جیدی و قطعی اولماسا دا مادی عالمین و شعورون کانتقوریال عوضولنمهی اویغون گلیله. نیطق پروسسی نین قرآماتیک عوضولنمهی ایسه فردی موداخیله نتیجه سینده موعین حودود دایرهمینده شکیلین دگیشن مادی عالمین و شعورون کانتقورییالاری آراسینداکی علاقلرین بعضی عوموی قانونا اویغونلوقلارینا اویغون گلیله. لاکین نیطقده کانتقورییالارین فردی لشدیریمهی باش وئریر؛ ایسیم عومویتله اشیا آدی، فعل، عومویتله ایش، حال، حرکت بیلدیریر و س. نیطق پروسسی نین قرآماتیک عوضولنمهی شعور و تفکور پروسسلرینین اینکیشافینی مودللاشدریر، مادی عالمین دیل عونصورلرینین قرآماتیک مودلی نین عوموی لیگینی و اولاری ایفاده ائتمگین آیریجا گوتورولوش بیر آدامین تفکورون طرفیندن موعین درجهده فردی سئجهسی و بیرلشدیریمهی اوصولارینی بیرلشدیریر. نیطق پروسسلرینین قرآماتیک عوضولنمهی فردی موداخیله چوخ جوزی دیر، لاکین بو، فردی شعورون جومله نین قرآماتیک تشکیلینه تاثیر ائتمهی فیکرینی اینکار ائتمیر.

دئییلنلری قیساچا اولاراق بئله یکنولاشدریماق اولار:

1. شعور مونا سبیتده دیل بو فونکسییالاری یئرینه یئتیریر:

(آ) دیل شعور اکتارلرینین فورمالاشدریماسی آلتی دیر (دیل رئال پراکتیک شعور دور)؛

(ب) دیل شعور فعالیتی نین ایفاده واسیطه سیدیر (دیل منیم شعورومو باشقالارینا، بونولا منیم اوزومه ده آنلاشقی ائدیر)؛

(و) دیل فعالیتده اولان شعورون اکتارلرینین نیطق کیمی مودللاشدریمهی اوچون شرط و واسیطه دیر (دیل شعورون نیطق مودلینی گنرچکلیگی حادثه لر ایله قارشیلانمیشدی شعورون فعالیتینه نظارت ائدیر).

2. تفکوره مونا سبیتده دیل بو فونکسییالاری یئرینه یئتیریر:

(آ) دیل فیکرین فورمالاشدریماسیندا ایشتریک ائدیر؛

(ب) فیکر موبادیله سینی مومکون ائتمک اوچون دیل فیکرین مضمونو حاقینداکی اینفورماسیانی (معلوماتی) ایفاده ائدیر؛

(و) دیل دینله ییجیده یاخود اوخودا نیطق مؤلفی نین فیکرینه آز یا چوخ درجهده آندکوات اولان فیکر اویدیر؛

(ق) دیل فیکرین اینکیشافینی مودللاشدریر.

3. دیل اونسیت مۇخانیزمی کیمی کوللنکتیوین، خالقین شعورون اویغون گلیله؛ نیطق دیل ایشارلرینین آردیجیلدیگی کیمی آیریجا گوتورولوش بیر آدمین، فردین شعورون اویغون گلیله. 21

دیل و تفکور

دیچلیگی، هابنله بو پروبلنمه علاقهدار اولان بوتون دیگر علم ساحلرینین، ان مورکب و آکتوال مسالهلریندن بیر دیل و تفکورون قارشیلیقلا علاقەسی پروبلنمیدیر. بو پروبلنمین مورکبلیگی هر شئیدن اول اوندادیر کی، هم دیلین/ هم ده تفکورون طبیعتی مورکب و ضیدیتلیدیر. دیل و تفکور بیر طرفدن اینسان بئینی نین محصولو اولدوغو اوچون بیولوژی (داها دوغروسو، پسیکولوژی) حادثه، دیگر طرفدن ایسه اینسان اوزو ایجتیماعی وارلیق اولدوغو اوچون ایجتیماعی حادثه دیر. دیل و تفکورون عومومی سپنسیفیکاسی دا اولارین ایجتیماعی و فردی-پسیکولوژی جهتلرینین بیر وحدته بیرلشمه سینده دیر. دیل و تفکورون موناسیبتی (سوز و فیکرین موناسیبتی شکلینده) پروبلنمین قدیم زامانلاردان ایندییه دک ایکی جور حل ائتمگه چالیشمیشلار: (1) یا سوزله فیکری (دیل و تفکور) تام عینی لشدیرمیشلر؛ (2) یا دا اولاری تام فرقلندیرمیش، آرالارینداکی بوتون علاقهلری اینکار ائتمیشلر. حاضریدا هر ایکی باخیش موختلیف واریانتلاردا ایکی موختلیف جریانین اساسیندا دورور: (1) دیلله تفکور و عینی لشدیرمگه جهد ائدن، اینسانین پسیکیکاسیندا تفکوره مخصوص اولان رولو دیله وئریمگه جهد ائدن «مئنئالینقویستیک» جریان و (2) دیلی تفکورون آیران، تفکور و دیلخاریجی (ائکسترا لینقویستیک) حادثه حساب ائدن، تفکور پروبلنمین دیچلیکدن چیخاران، عومومیتله، تفکور و ایدورما اعلان ائدن «مئخانیستیک» (بیهنویوریست) جریان.

ماتریالیست فلسفه، ماتریالیست دیچلیک دیلله تفکور آراسیندا مورکب قارشیلیقلا علاقهلرین اولماسینی قبول ائدیر. بو علاقەنی عومومی شکلده بنله تصور ائتمک اولار. دیلین ایفاده ائدیگی معناین (مضمونون) اساسینی فیکرلر تشکیل ائدیر. دیل واحیدلری اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثهلری ایله محض تفکورون، اینسان بئینی نین اینعیکاس فعالیتی و اسیطه سیله علاقهلیر. بونلار سیز دیلین کومگی ایله اینسانلار آراسیندا اونسیت مومکون اولماز دی. دیگر طرفدن، ایدراک نتیجه لری اوبیئکتیو عالمین عونصورلرینین تفکوره اینعیکاس ائدن ماتریال سیقناللاری اولان دیلین سس کومپلنکسلری و اسیطه سیله مؤحکم لندیریلیر، بو نتیجه لر ایسه ایدراکین سونراکی اینکیشافی اوچون اساس اولور. بونا گوره ده دیلی تفکور آلتی حساب ائدیرلر، تفکور و دیلین موناسیبتی ایسه اولارین وحدتی کیمی قبول ائدیلیر. لاکین بو وحدت اولارین عینی لیگی دئییلدیر.

ماتریالیست دیچلیک دیلله تفکورون سیخ علاقەسینی داها گئنیش پروبلنمین: دیل - تفکور - اوبیئکتیو گنر چکلک یاخود چوخ واخت سادهجه اولاراق سوز-فیکر-اشیا پروبلنمین ترکیب حیصه سی کیمی تدقیق ائدیر. بونولا علاقهدار دیلله تفکورون قارشیلیقلا علاقهلرینین بعضی مسالهلرینی نظرندن کچیرک.

دیل و منطیقی تفکور پروبلنمین اساس مسالہسی اوچدور: سوز و مفهومی، جومله و حؤکمون، قرآماتیک و منطیقی کانتئور بیالارین قارشیلیقلا علاقەسی.

سوز و مفهوم. دیل و منطیقی تفکور پروبلنمین اساس مسالهلریندن بیر سوز و مفهومی قارشیلیقلا علاقەسیدیر. سوز دیل کانتئور بیاسی اولدوغو اوچون دیچلیک علمینده، مفهوم ایسه تفکور کانتئور بیاسی اولدوغونا گوره منطیق علمینده اؤیره نیلیر. دیلله توفکورون قارشیلیقلا قیریلماز علاقەسی، هر شئیدن اول، اوزونو سوزله مفهومی قارشیلیقلا موناسیبتینده گؤستریر، چونکی بیز مادی عالمین اشیا و حادثهلرینین اینسان بئینینده (تفکوره) اینعیکاسینی سوزلر شکلینده ایفاده ائدیر و باشقالارینا ایسه یالنین سوزلر شکلینده نقل ائدیریک.

سوز و مفهوم آنالییشلارینی آیدینلاشدیراق.

سوزه ایستر فلسفی، ایستر سه ده دیچلیک باخیمیبدان چوخو تعریفلر وئریمیشدیر: سوز مو عین معنا بیلدیرن سس تویلو سودور؛ سوز اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثهلرینی آدلاندیران دیل واحیددیر؛ سوز پوتنسیال جومله دیر؛ سوز مو عین مفهوم، آنالییش ایفاده ائدن سسلر کومپلنکسیدیر؛ سوز فیکرین مادی جیلدیدیر؛ سوز دیلین اساس فونکسییاسی آدلاندیرماق اولان موسقیل معنالی واحیددیر و س. بعضی دیچلر «سوز» آنالییشینی نین اولدوغونو عومومیتله اینکار ائدیر، سوزون تعریفی اولمادیغینی دئییرلر. سوزه موختلیف تعریفلر وئریمه سیندن، اونون وارلیغینی اینکار ائدیلمه سیندن آسیلی اولمایاراق اوبیئکتیو صورته سوز مؤوجوددور؛ سوز سوز اونسیتی تصور ائتمک غنیری-مومکوندور. سوز اولمادان مادی عالمین اشیا و حادثهلرینی شعوروموزدا اینعیکاسی اولان مفهوملاری آدلاندیرا بیلیمریک تدقیقاتچیلر حاقلی اولاراق گؤستریرلر کی، «سوز- مفهوم یارانماسی و مؤوجود اولماسی نین ضروری شرطی و اسیطه سیدیر. سوز اولمادان مفهومی مؤوجود اولما بیلیمسی باخیشی نین اساسیندا تفکورون دیل ایله ایدئالیستجه سینه قارشیللاشدیریلماسی دورور» 22. بورادان دا سوزله مفهومی قارشیلیقلا موناسیبتی مسالہسی مئیدانا چیخیر.

ماترئالیست فلسفە ئۇرەدیر کی، اوبیئکتیو عالمین جیسیم و حادثیەلرینین اینسان شعوروندا اینعیکاسینا مفهوم دئییلیر. عومومی قبول اندیلیمیش فیکره گۆره، «بیز معین اینکیشاف مرحلەسینده اولان مطلق مفهومون گنرچک شنیلر ده شکیللرینی گۆرمک عوضینه، گنرچک شنیلرین شکیلینی بشری مفهوملاردا گۆرموشوک... فیقور آنالییشینی دا صیرف خارجی عالدن گۆتورولموشدور، هنج ده باشدا تمیز تفکور دن تۆرمەمیشدیر. اینسانلارین فیقور آنالییشینا گلە بیلەلرینەدک، فورماسی اولان و فورمالارینی موقاییسە ائتدیکلری شنیلر اولمالی ایدی» 23.

تفکور تصوورلە سیخ باغلیدیر. تصوور مادی، اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلرینین عیانی صورتی اولدوغو اوچون اولارین اینسان شعوروندا یئیندن جانلانماسینا دئییلیر. بو یئیندن جانلانما اینسانین ایدراک پروسسینی اینلک پیللەلری اولان دویغو و قاوراییشلار دان باشلانیر. فلسفەده ایدراکین بو پیللەسی «جانلی سئیرانتە» آدلانیر. لاکین تصوور اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلری حاقیندا تام، هر طرفلی و دوزگون آنالییش یارادا بیلیمیر. تفکور اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلرینی دوزگون و داها اطرافلی عکس ائتدیریر. تفکور اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلرینین اۆزلرینی، اولارین علامت و کنیفیتلرینی عومومی لشدیریلیمیش و موجر دلشدیریلیمیش فورمادا سۆزلر واسیطەسیلە اینسان بئینینده، اینسان شعوروندا اینعیکاس ائتدیریر. بئله اینعیکاس، داها دوغروسو اوبیئکتیو گنرچکلیگین سۆزلە ایفادەسی مفهوم آدلانیر. دئمەلی، تفکور واحیدی مفهوم بالنیز دیل واحیدی سۆزلر واسیطەسیلە تظاهور ائده بیلر. «نه قدر کی، بیر شئیین اینعیکاسینی دیلە سس جیلدی یوخدور، اونی مفهوم حساب ائتمک اولماز. بئله کی، بیز اوبیئکتیو عالمە نظر سالارکن اورادا اولدوقجا موختلیف شنیلر گۆروروک. لاکین سۆزلە ایفادەسینی بیلدیگیمیز شنیلرین مفهومو اولور. عکس تقدیرده، اوبیئکتیو عالمە عاید بیر جیسیم و یا حادثیە تفکور واحیدینە. یعنی اوزونون آنالییشلی ایفادەسینە-مالیک اولما بیلمزدی. بورادا بیر جهتی ده قئید ائتمک لازیمدیر. گنرچکلیگه عاید اولان شئی، اولسون کی، بیز دویغو عوضولریمیز واسیطەسیلە قاورایا بیلیمیک، دئمەلی، اونون شعوروموزدا موسقتیل اینعیکاسی اولماسین. مثلا، اتم، ائلکترن، نئیترون و س. لاکین سۆزلە ایفادە اولونمالاری سایهسینده بو اوبیئکتیو گنرچکلیکلرین تفکورده اۆز مفهوملارینا مالیک اولمالاری تامامیلە مومکوندور» 24. ل. و. شتربا سۆزلە اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلری، اوبیئکتیو گنرچکلیک آراسینداکی بو عوضو علاقەنی سنزەرک حاقلی اولراق یازیر کی، «آیریچا سۆز آنالییشی، هر شئین اول، آیریچا پرنئمئت آنالییشی ایله باغلیدیر کی، همین پرنئمئت ده گنرچکلیگین بیزیم اونا اولان فعال موناسیبتیمیزین تاثیریلە تحلیل ائدیلمەسی نتیجەسینده یارانیر» 25.

مفهومون اوبیئکتیو عالمین اشیا و حادثیەلرینین اینسان شعوروندا سۆزلە اینعیکاسی هنج ده او دئمک دئییلدیر کی، اولار عئینیت تشکیل ائدیر. دیلچیلیک ادبیاتی نین اکثریتینده گۆستریلیر کی، سۆزلە مفهوم آراسیندا عوضو علاقە وار دیر، سۆز مفهومون سنجیهوی علامتیرینی اۆزوندە عکس ائتدیریر. بو فیکر غیری-دقیقدیر، چونکی ایلکین سۆزلرین بویوک اکثریتی تصادوفی یارانمیشدیر، ایختیاریدیر، مفهوم، سۆزون اصل معناسیندا، سنجیهوی علامتیرینی اۆزوندە عکس ائتدیرمیر. کیم ایدیعا ائده بیلر کی، مثلا، آغیز، بورون، بئل، آیاق، چای، چمن، چؤل و س. مینلرلە سۆز ایفادە ائتدیکلری مفهوملارین، آدلانیدر دیقارلی اشیا لارین سنجیهوی علامتیرینی اۆزلرینده عکس ائتدیریر. تورکلرین اولو اجدادلاری تورک قبیلە دیلینی (دیللرینی) یارادارکن عئینی موقوفیتلە بیزیم ایندی آغیز آدلانیدر دیغمیز بدن عوضونو، مثلا، بورون دا آدلانیدر بیلر دیلر و ایندی «خۆرمگی بورونایمک» ایفادەسی هنج کیمه گولونج گۆرونمزدی یاخود او واخت بورونو آغیز آدلانیدر بیلر دیلر و ایندی بیزه «آغیزین اوزاغی گۆرمەمک» ایفادەسی گولونج گۆرونمزدی. لاکین سونرالار دیل اینکیشاف ائتدیکده اشیا و حادثیەلرین آدلانیدر یلماسی، مفهوملارین سۆزلرلە ایفادەسی تصادوفی، ایختیارلی اولمور، مقصدلی اولور، مفهوملار موعین باشلیجا علامتیرینە گۆره اساسلانیدر یلیر، باشقا سۆزلە دئسک، سۆزلر موتیولشدیریلیمیش معنایا مالیک اولور؛ مثلا، ایندی «ماغارانین بورونو» یاخود «گمی نین آغزی» دئمک مومکون دئییلدیر. قئید ائتمک لازیمدیر کی، مفهوملارین سۆزلرلە موتیولشدیریلیمیش ایفادەسی بوتون دیللرده عئینی خاراکترده اولمور - هر دیل مفهومون موعین علامتیرینی همین مفهوم اوچون سنجیهوی حساب ائدیب، مفهومو همین علامتە گۆره آدلانیدریر و همین علامتە گۆره موتیولشدیریلیمیش سۆزلە ایفادە ائدیر. موتیولشدیرمه سوبیئکتیو (فردی) یاخود ایجتیماعی (میلی) سنجیهوی اولما بیلر. فردی موتیولشدیرمه چوخ واخت تصادوفی اولور: موعین بیر شخص مفهومون (اشیانین) اونون اوچون داها علامتدار، سنجیهوی گۆرونن علامتینە گۆره مفهومو ایفادە ائدن سۆزو یارادار و بو سۆز سونرالار هامی طرفیندن قبول ائدیلمیر. ایجتیماعی موتیولشدیرمه ایسه چوخ زامان خالقین دیلینی میلی روحونان دوغور.

موعاصیر دنیا دیللرینده مفهومون موتیولشدیریلیمیش یاخود موتیولشدیریلیمیش (ایلکین) سۆزلە ایفادە ائدیلمەسیندن آسیلی اولمایاراق سۆزلە مفهوم آراسیندا قیریلماز علاقە مۇوجوددور. آرتیق گۆستریلدیگی کیمی، مفهوم گنرچکلیگین اینسان بئینینده سۆزلرلە ایفادەسی اولسا دا سۆزلە مفهوم عئینی لیک تشکیل ائتمیر و اولارین آراسیندا بیر سیرا اساسلی فرقلر ده وار دیر. بو فرقلردن ان موهملرینی گۆستەرک:

بوتون مفهوملار سۆزلە ایفادە ائدیلمیر (ولقار جاسینا دئسک، بوتون مفهوملار سۆزه بر ابر دیر)، لاکین بوتون سۆزلر مفهوم ایفادە ائتمیر، یعنی دونیانین بوتون دیللرینده ائله سۆزلر وار دیر کی، بونلار مفهوم ایفادە ائتمیر؛ حتا لئکسیک-سئمانتیک معناسی اولان سۆزلرین بیر قیسیمی، مثلا، خصوصی ایسیم، خصوصن شخص آدلاری، هابئله شخص عوضلیکلری هنج بیر مفهوم بیلدیرمیر.

من ياليز منيم اوزوم اوچون منم، باشقاسي اوچون سن، حتا او دا اولاي بيلرم. معلوم اولدوغو كيمي، مفهوم دگيشمير، آغاج هر يئرده آغاجدير، او بورادا آغاج، باشقا يئرده چيچك اولاي بيلزم. بير شخصين آدي عاليمديرسه، او عاليم اولمايا دا بيلر، حتا كوتبئين ده اولاي بيلر. معلوم اولدوغو كيمي، مفهوم اشياين موهوم، سجهي موى علامتلرين سوزلرله ايفاده سويدير. شخص آدي مفهوم اولسا ايدي، اوندا آدي عاليم اولان شخص حقيقتن ده علم درياسي اولمالي ايدي. بو قروپ سوزلردن باشقا بوتون كومچي نيطق حيصهلرینه داخيل اولان سوزلر ده مفهوم ايفاده ائتمير.

2. بير نچه سوز بير مفهوم ايفاده ائدير، ديلين سئمانتيك سيستمينده سبونيمليك يارانير؛ مثلا، اورك، كؤنول، قلوب سوزلري بير مفهوم بيلديرير. دوزدور، سبونيم سوزلر عئيني مفهوم ايفاده ائتسه ده سئمانتيك معنا عئيني اولمور. اوركدن سنومك، قلوبن سنومك دئمك اولور، لاکين اورك اوزرينده جراحيه عملياتي آپارماق دئمك مومكون اولدوغو حالدا، كؤنول (قلب) اوزرينده جراحيه عملياتي آپارماق دئمك مومكون دئيدير. لاکين بعضي حاللاردا سبونيملرين دولتلر آدلانان نؤوعو بوتون اولسوبي مقاملاردا بير-بيريني عوض ائدير؛ مثلا، ديلچيليك، لينقويستيكا؛

3. بير سوز بير نچه مفهوم بيلديرير، يعنى سوز فونتيك تركيبجه عئيني اولور، آنجاق اونون ايفاده ائديگي مفوملار موختليف اولور؛ بئلهيكله، ديلين سئمانتيك سيستمينده اومونيمليك يارانير. مثلا، آذربايجان ديلينده كؤك سوزو بيتكي نين كؤك، كؤك آدم، سوزون كؤك، كؤكويتمهلي بيتكي نين عادي مفوملاريني ايفاده ائدير. اونتونيم سوزلر عئيني منشالي (مثلا: آي - يئرين طبيعي بيتكي، آي - ايلين اون ايكيده بير حيصه سي) و موختليف منشالي (مثلا: ياي-فصيل، ياي - تخنيكادا حيصه، ياي-اوخ آتماق اوچون آلت، ياي-يايماق فعلينين كؤك) اولاي بيلر.

4. اوبئيكتيو گئرچكليده اشيا و اونون اينعيكاسي اولان مفهوم ثابيت قالدغي حالدا اونو ايفاده ائدن سوز كؤهنهليب ديلدن چيخا (آرخابي فوندا كئجه) بيلر، عوضينده همين مفهوم ايفاده ائدن يئني سوز يارانا بيلر؛ مثلا، آذربايجان ديلينده واختيله ياغي آدلانان مفهوم ايندي دوشمن سوزو ايله ايفاده ائدليلر. عئيني سوزلري، ياتشاق-اوزان-آشيق سوزلري بارده، يعنى اولارين موختليف زامانلاردا ايفاده ائدليلگي ينگانه مفهوم حاليندا دا دئمك اولار.

5. سوز فونتيك تركيبجه عئيني قالا بيلر، لاکين اونون ايفاده ائديگي مفهوم دگيشه بيلر؛ مثلا، روس ديلينده پوزور سوزو واختيله سئير ائتمه مفهوم ايفاده ائديگي حالدا، ايندي روسواچيليق مفهومونو ايفاده ائدير.

6. مفهوم تكجه حقيقي معنادا ايشلنه بيلديگي حالدا سوز مجازي معنادا ايشلنه بيلين سئمانتيك سيستمينده چوخ معناليليق (پوليسيميا) عمله گتيرير.

7. «سوزلر مفهوم بيلدير مكدن باشقا، موعين كونكرنت حاللاردا حؤكم ده بيلدير مگه قاديدير؛ مثلا، روس ديليندهكي پراشو، لادنو سوزلرينده اولدوغو كيمي» 26.

8. مفهوم عوموم بشري سجه داشي بيلر، سوز ايسه ميلي اولور، يعنى مفهوم بوتون خالقلاردا عئيني جور قاورانيلير، لاکين آيري-آيري ديللرده عئيني بير مفهوم موختليف سوزلرله ايفاده ائدليلر؛ مثلا، ائو مفهوم بوتون خالقلاردا موعين بير تيكيكلي كيمي قاورانيلير و عئيني بير آسسوسياسياني وئرير، لاکين موختليف ديللرده موختليف سوزلرله (آذربايجان ديلينده ائو، فارس ديلينده خانه، روس ديلينده دوم، قيرغيز ديلينده اوي، اينگيليس ديلينده هوم، آلمان ديلينده داس هاوس، تاليش ديلينده كه، عرب ديلينده بنيتون و س.) ايفاده ائدليلر.

جومله و حؤكم. ديل و منطقي تفكور پروبلئمي نين ان موباحيئلهي مسالهلريندن بيري ده حؤكم و جومله، منطقي و قرآماتيک سوبئيكت و پرنديكات آراسينداكي قارشيلقلي موناسيبتدير. مسالهنى موركلشديرن بير ده اودور كي، حؤكم و اونون عوضولرينين موعينلشديريلمهسي، اولنارا تعريف وئريلمهسي ساحه سينده موختصيلر آراسيندا اينديبهك و احيد راي يوخدور. بئله اولدوقدا بو تفكور كاتتقور بيالاري ايله اويغون ديل كاتتقور بيالارينين - جومله و جومله عوضولرينين قارشيلقلي موناسيبت مسالهنى نين حليندن دانيشماق بئله اولماز.

منطقي حؤكمون موعينلشديريلمه سينده ايكي اساس- فيكير واردير: 1. حؤكم قاوراما آكتي كيمي قبول ائدليلر، اشيا موعين عومومي علامته ماليك اولور. اشيا منطقي سوبئيكت مضمونو، علامت منطقي پرنديكات مضمونو داشي بيلر. سوبئيكتله پرنديكات آراسينداكي موناسيبت يا حقيقي، يا دا يالانچي اولاي بيلر. حؤكم اشيا و يا حاديه ده موعين علامت، كئيفيت، خصوصيت و س. اولوب-اولماديغيني بيلديرير. حؤكم يا تصديق، يا دا اينكار اولور. آچيق يا خود اوستور تولو شكيله، بئله حساب ائدليلر كي، سوبئيكت و پرنديكات قرآماتيک موبتدا و خبرده ايفاده ائدليلر. 2. حؤكمه كيمين، نه حاقد ايسه فيكير سؤيله مه سي كيمي باخير لار. بو كونسپسيادا سوبئيكت و پرنديكات «سوروشكن» كاتتقور بيا حساب ائدليلر، باشقا سوزله دئسك، ايکينجي فيكره گوره منطقي سوبئيكت و پرنديكات هر هانسي بير جومله عوضو ايله ايفاده ائديله بيلر. بو فيكرين طرفدارلاري منطقي حؤكمو كئچن عصرين سونلاريندا باشلاباراق (موعاصير خارجي ديلچيليكده ايندي ده)

پسيكولوژي حۇك كيمي ايضاح انديلان كاتئقوريبا ايله عئني لشديريرلر. منطقي و پسيكولوژي حۇكلر آراسينداكي فرق يا آرادان قالديريلير، يا دا بو ايكي حۇك تاماميله عئني لشديريلير. حۇكله جوملەن مونايسيئي مسالەسینده ده ايكي باخيش مؤوجوددور. تدقیقاتچیلارین بىر قىسمى بئله حساب اندير كي، هر بىر جوملەده حۇك ايفاده انديلير، حۇك يالئز جومله واسيطەسەيله ايفاده انديله بيلر. همين تدقیقاتچیلارین باشقا بىر حيصه سي بو فيكري قبول اندير، لاکين ديلده سوال و نيدا، هابئله تکتريکيلي جوملەلرین مؤوجودلوغو ايله علاقه دار اولراق «هر بىر جومله حۇك ايفاده اندير حۇك يالئز جومله واسيطەسەيله ايفاده انديله بيلر» فيکرىندىن دوغان شوبههني موعين يوللارلا آرادان قالديرماغا چاليشير. ايکينجي قىسىم تدقیقاتچیلار بئله حساب انديرلر كي، هر هانسي بىر جوملەده حۇكمون اولماسي ضروري دئييل: اولار جوملەلري حۇك ايفاده اندلر و حۇك ايفاده ائتمەينلر دئيه ايكي قروپا بۇلورلر.

حاضریدا هر ايكي باخيش سور عتله اينكيشاف اندن ديلچيليك و منطيقين طلباتيني اؤدمير. تدقیقاتچیلار ديل و منطيقين كاتئقوريبالار، او جوملەدن جومله و حۇك آراسينداكي مونايسيئلري ايدىنلاشديرماق اوچون اوصوللار آراييرلار. بو ساحدهكي تشوئلرين اکتريتي حۇك و جومله آراسيندا دوزخطلي مونايسيئت اولدوغونو ايديعا اندن عتعهني آرادان قالديرماغا يۇنلديلميشدير.

ديله سوال، نيدا، هابئله تکتريکيلي جوملەلرین مؤوجودلوغو تفکورده ده اويغون فورمالار آختارماغا تحريک اندير. مثلا، و. پ. چئسوکو حۇكله سوال و نيدا جوملەلريني بىرلشديرن يئني منطقي واحيد - منطقي فرازا (لوقئم) گؤستيرير؛ و. بابايتسؤوا حۇكمون كوموننتلريندن بيري وئرباللاشميش (سؤزله ايفادا انديلميش) منطقي-پسيكولوژي حۇكمون بحث اندير. مورکب ديل واحيدلرينين مؤوجودلوغونان چيخيش اندهرک ق. ي. سولقانيک منطقي ستروفلار - اوزونده بىر نچه حۇكمو بىرلشديرن تصديق ائديجي تفکور فورماسي حاقيندا فيکير يوردور. جوملەن اکتوال (معنا) عوضولمەسيني و. ز. پانفيلوو ديلين منطقي-قرآماتيک سويهلري كيمي ايضاح اندير.

ديلين منطقي-قرآماتيک تحليلي پريوملارينين تكميللشديريلمەسي يئني كونستروکتيو مودللشديرمەني گنئيش و هر طرفلى تطبيق ائتمگي طلب اندير؛ سينتاکتيک فورمولارين (دوستورلارين) صيفير كوموننتلريندن و ترانسفورماسيا مئتوديکاسيندان ايستيفاده انديلمەسي ديلدهكي درين منطقي فورمالاري اچماغا كؤمک اندير. مثلا، د. اوورس و ر. روزچيكا بئله حساب انديرلر كي، تکتريکيلي فعلي جوملەلر اؤز منطقي طبيعتي اعتباريله جوتريکيلي جوملەلره عئني ليک تشكيل اندير، چونكي تکتريکيلي جوملەلر جوتريکيلي جوملەلرين سينتاکتيک و مورفولوژي ترانسفورمالاريدير. ا. ز. ابدوللاينو ده بو دئييلنلره اويغون فيکير سؤيلهير.

حۇكله جومله آراسينداكي علاقه حاقيندا كونكرئت نه دئمک اولار؟ ديلچيليك و منطيق علملرينين موعاصير اينكيشافي سويهسینده حۇكله جومله آراسيندا اولان مونايسيئلر حاقيندا كونكرئت و قطعي فيکير سؤيله مک چتيدير. منطيق علمي مخصصيلري پروبلەمين هله ده حل انديلمەسینده ديلچيلري تقصيرلنديرب دئييرلر كي، «فيکير فورماسي كيمي حۇكمون قرآماتيک فورما كيمي جوملهيه مونايسيئي مسالەسى ايستر منطيقچيلرين، ايسترسه ده ديلچيلرين ديقيني چوخدان جلب ائتميشدير. بو مسالەن منطيق علمي طرفيندن دوزگون حلي اونولا چتيلشديريلميشدير كي، ديلچيلر جومله، اونون نؤوعلري تعليمي مسالەسینين بىر سيرا سوالارينا ايندييه دک جاواب وئرمەميشلر. حتا جوملەن اؤز آنلاييشي نين موعينلشديريلمەسي اوزره ده ديلچيلر آراسيندا فيکير بىرليگي بوخدور» 27.

بوتون حۇكلر جوملەلر واسيطەسەيله ايفاده اولونور، جوملەدن کناردا حۇك بوخدور. بو دا تفکور كاتئقوريباسي اولان حۇكله، ديل كاتئقوريباسي اولان جومله آراسيندا موعين ياخين علاقهلرين اولدوغونو گؤستيرير. لاکين، آرتيق گؤستريلدیگي كيمي، حۇكله جومله عئنيئت تشكيل ائتمير، اولارين آراسيندا بىر سيرا اهميتلي فرقلر ده واردير:

1. جوملەدن کناردا، جومله حاليندا فورمالاشمايان هئچ بىر حۇك اولاييلمز، حالبوکی بوتون جوملەلرين حۇك ايفاده ائتمەسي مجبوري دئييلدير؛ انله جوملەلر واردير كي، هئچ بىر حۇك ايفاده ائتمير. مثلا، سوال و نيدا جوملەلري. دئمەلي، جوملەن حودودو حۇكمون حودودندان گنئيشدير.

2. بوتون تفکور كاتئقوريبالاري كيمي، حۇك ده عوموم-بشري خار اکتئر داشي پير، حالبوکی اونون جوملەده ايفادەسي ميلی اولور، يعنى جومله ميلی خار اکتئرلي اولور؛ عئني بىر حۇكمو هر خالق اؤز ميلی ديلينده ايفاده اندير. مثلا، آذربايجانجا: متين ياخشي اوغلاندير؛ روسجا: متين خاروشي مالچيک؛ اينگيليسجه: متين ايز آگود بوي جوملەلري بىر حۇكمو - متين ادلي اوغلانين ياخشي اولماسي حۇكمونو ايفاده اندير.

3. موعين بىر حۇك، حتا ايريجا گؤتورولموش موعين بىر ديلده موختليف جوملەلره ايفاده انديله بيلر؛ بوتون ديللرين سينتاکتيک قورولوشدا جومله سينونيمليگي-سينتاکتيک سينونيمليک مؤوجوددور. مثلا، بو، خوش خاصيتلي قيزدير حۇكمونو - بو، خوش خاصيتلي قيزدير، بو قيزين خاصيتي خوشدور. ،بو قيز خوش خاصيتليدير و س. جوملەلره ايفاده ائتمک اولار.

4. حۆكمله جوملهنين قورولوشوندا، حۆكم عوضولري ايله جومله عوضولرينين سايبندا دا جيدي فرقار واردير-حۆكمون اوچ عونصورو واردير؛ سوبيئكت، پرنديكات، باغلاما. «سوبيئكت حۆكمون پرنديكتي، پرنديكات ايسه پرنديكت حاقيندا نهيين تصديق، نهيين اينكار انديلمه سيني بيلديرن بيليكدير؛ باغلاما پرنديكاتدا دوشونولمه نين حۆكمون پرنديكتينه مخصوص اولماسيني ياخود مخصوص اولماسيني تعيين اندير» 28. جومله نين بش عوضو اولور: موبتدا، خبر (بونلار جومله نين باش عوضولردير)، تعيين، تامامليق و ظرفليق (بونلار جومله نين ايكنجي درجه لي عوضولردير). حۆكمده تعيين، تامامليق و ظرفليگه اويغون گلن عوضولر يوخدور. حۆكمون سوبيئكت و پرنديكات عونصورلري موافيق صورتده جومله نين موبتدا و خبر عوضولرينه اويغون گلسه ده بونلارين آراسيندا اهميتلي فرقار واردير.

5. حۆكمله جومله فورماجا حتا اويغون گلسه ده كومپوننتلرينه گوره فرقنه بيلر. مثلا، قاپي آچيلدي جومله سينده قاپي سوزو موبتدادير، حالبوكي بو حۆكمده قاپي سوزو سوبيئكت اولما بيلمير، چونكي قاپي ايش گورن دنيل اوزرينده ايش گورولندير.

6. حۆكم مطلق جوتتركييلي اولمايدير، جومله ايسه تك تركييلي ده اولمايدير؛ مثلا، اونون مساله سينه ايجلاسدا باخيلدي.

7. حتا ساده جومله ده بير نچه حۆكم اولمايدير (موركب جومله ده بير نچه حۆكمون اولماسي موباحيثه سيزدير). مثلا، ايجلاسدا مدينه دن باشقا هامى دانيشدي جومله سينده ايكي حۆكم واردير: 1) ايجلاسدا هامى دانيشدي 2) ايجلاسدا مدينه دانيشمادي.

آ. آخوندو و حاقل اولاراق يازير كي، «بو فرقار فيكرين فورماسي اولان حۆكمله ديلين فورماسي اولان جومله آراسينداكي قارشيلقلي علاقه ني هنج ده اينكار انتمير. بو علاقه ديلله تفكورون قيريلماز وحدتينه اساسلانير» 29.

قرآماتيك و منطقي كاتقوربيالار. ديل و منطيق تفكور پربولئمي نين ماراقل مساله لر يندن بيرى ده منطقي و قرآماتيك كاتقوربيالارين قارشيلقلي موناسيبي، علاقه سي مساله سيدير.

كاتقوربيالار گنرچكليگين و ايدراك پروسسولريني موهوم، عومومي خصوصيت و علاقه لر يني عكس انديرن تاريخي-ايجتيماعي آنلايشلاردير. كاتقوربيالار ايدراك پروسسي نين محصول اولدوغو اوچون قرآماتيك و منطقي كاتقوربيالار آراسيندا سيخ علاقه واردير. بو علاقه ديل و تفكورون وحدتinden تظهور اندير.

اولجه، قرآماتيك كاتقوربيالارين ماهيتيني نظردن كچيرك. ديلده گننيس ايشله ديلن ديگر آنلايشلار كي مي، قرآماتيك كاتقوربيالار آنلايشي نين دا هامى طرفيندن قبول انديلميش تعريفي يوخدور. گننيس معنادا، بو تئرمين تصنيفله مەنين نؤوعلريني گؤسترملك اوچون ايشله ديلير. بو معنادا موختللف قرآماتيك حاديه لمر مثلا، نيطق حيصه لر يني، اونلارين داخيلينده موختللف ستر و كتر-سئمانتيك صينفلري و س. قرآماتيك كاتقوربيا حساب انتمك اولار. دار معنادا قرآماتيك كاتقوربيالار خصوصي قرآماتيك و اسيطه لرله ايفاده انديلن موعين قرآماتيك معنالارين مجموعسودور. بو اسپئكتده حال، كميت، منسوبيت، زامان، فعلين شكيللري و س. قرآماتيك كاتقوربيالارا عايد انديلير. قرآماتيك كاتقوربيالارين عمله گلمه سي اوچوي ايكي علامتين مؤوجودلوغو ضروردير: 1) قرآماتيك اوپوزيسييا (ان آزي ايكي عئني جينسلي قارشيلاشديريلان موناسيبي بيلديرن معنا) و 2) بو معنالارين مطلق قرآماتيك و اسيطه لرله- شكيلچيلرله، فونئم دگيشمه سي ايله، كؤمچي سوزلرله، سوز سيراسي ايله و س. - ايفاده انديلمه سي. بئله فورمال قرآماتيك و اسيطه لرله هم مورفولوژي، هم ده سينتاكتيك كاتقوربيالاردا راست گلمك اولار. تدقيقاتچيلار اينعيكاس ائدن اوبيئكتين سجيهمى ايفاده و اسيطه لر ينه گوره قرآماتيك معنالارين نؤوعلريني قئيد انديرلر. رئال موناسيبتلرين ديلده اينعيكاسي تپيپندن آسيلي اولاراق قرآماتيك معنالارين اوچ تپيبي گؤسترملك اولار:

1. اشيا و حاديه لمر آراسينداكي اوبيئكتيو موناسيبتلري ايفاده ائدن تپ. بورايا اشيا و علامت، سوبيئكت-اوبيئكت، مكان، كميت، سبب-نتيجه و س. موناسيبتلر داخيلدير. بو تپ قرآماتيك معنا هله سوز سوييه سينده اوزونو گؤستري و ديلين قورولوشوندان آسيلي اولاراق بو معنانين ايفاده و اسيطه لر ي موختللف اولور. بئله قرآماتيك معنالار، بير قايدا اولاراق، مورفولوژي (سينتكتيك و آناليتيك) و اسيطه لرله ايفاده انديلير. بو معنالار نيطق حيصه لري و اونلارين داخيلينده آيري-آيري سوز قروپلاري ايله محدودلاشير.

2. ايكنجي تپيه او معنالار داخيلدير كي، اونلارين اساسيندا سؤلمين اوبيئكتيو مضمونونون گنرچكليگه موناسيبي دورسون؛ بورايا شخص، فعلين زامان و شكيل كاتقوربيالاري داخيلدير. ايكنجي تپ قرآماتيك معنالار دا مورفولوژي و اسيطه لرله ايفاده انديلير.

3. اوچونجو تپ معنالارين اساسيني دانيشانين سؤيله مه موناسيبي تشكيل اندير. بو معنالار بيلواسيطه كومونيكاتيو خار اكنتر داشي پير. اونلار دانيشانين ماليك اولدوغو بيلگين ديله نين اوچون اينفورماسييا چئوريلمه سيله باغلي ضروري كومپوننتدير. اوچونجو تپ قرآماتيك معنالار سينتاكتيك و اسيطه لرله ايفاده انديلير. بورايا سوز سيراسي، خصوصي سينتاكتيك كونستروكسيالار، مودال سوزلر و اداتلار داخيلدير. اما بو قرآماتيك و اسيطه لر آراسيندا اينتوناسييا خصوصي اهميته ماليكدير. اينتوناسييا ستر و كترلاري (اينتونملر) جومله قورولوشو اوچون مجبوردير.

قنید ائتمک لازیمدیر کی، هر اوچ تیپ فراماتیک معنا یالینیز جومله داخیلینده اوزونو گؤستریر، فراماتیکا ایله لئکسیکانین سینتتیزیندن عمله گلیر.

منطیقی کانتقوریبالار دئیدکه بیز رئال اوبیئکتلری اینعیکاس ائدن تفکور کانتقوریبالارینی آنلایریق. منطیقی کانتقوریبالاری بئله آنلاما او. یئسپرسینین، هابئله-ای. ای. مئشساننینوون ایرملی سوردوکلری تفکور کانتقوریبالاری حاقیندا نظرییه اساسلانیر. او. یئسپرسئن یازیر: «بئلهیکله، تصدیق ائتمک لازیم گلیر کی، هر بیر دیلین قورولوشوندا مؤوجود اولدوغو شکیلده آسیلی اولان سینتاتیک کانتقوریبالار یاناشی یاخود اولاردان علاوه و یا بو کانتقوریبالارین آرخاسیندا مؤوجود دیلرین چوخ یا آز درجهده تصادوفی اولان فاکتاریندان آسیلی اولمایان دیلخارجی کانتقوریبالار دا واردیر. بو کانتقوریبالارین همین دیلرده نادیر حاللاردا آیدین و قطعی شکیلده ایفاده ائدیلمهسینه باخمایاراق اولار بوتون دیلره تطبیق ائدیله بیلدیکلری اوچون اونویئر سالدیر. اولاردان بعضیلری اطراف عالمین جینس کیمی فاکتارینا، دیگرلری ذهنی فعالیت، یاخود منطیقه عاید اولور. موناسیب تئرمین اولمادیگی اوچون من بو کانتقوریبالاری آنلایشلی کانتقوریبالار آدلانديراجاغام. فراماتیکلرین وظیفهسی اوندان عیبارت اولمایدیر کی، هر بیر کونکرئت حالدا آنلایشلی و سینتاتیک کانتقوریبالار آرسیندا مؤوجود اولان قارشیلقلی موناسیبتلری تدقیق ائتسینلر» 30.

م. دوکولیل سینتاتیک و قنوسولوژی-منطیقی کانتقوریبالاری فرقلندیریر و قنید ائدیر کی، قنوسولوژی-منطیقی کانتقوریبالار سینتاتیک کانتقوریبالاردا واسیطهلی و مورکب شکیلده اوزونو گؤستریر. و. ز. پانفلوو «منطیقی-فراماتیک سوییه» کانتقوریبالارینی منطیقی کانتقوریبالارا عاید ائدیر. «منطیقی-فراماتیک سوییه» کانتقوریبالارینی فراماتیک کانتقوریبالارلا قارشیلادیریر و بئله حساب ائدیر کی، فراماتیک کانتقوریبالار موعین معنایا مالیک اولسا دا، تفکورله بیلواسیطه باغلی دئییلدیر.

فورمال منطیقین (اریستوتئل منطیقینین؛ دیالکتیک، یارادیجی منطیق ده مؤوجوددور) کانتقوریبالاری هله آنیک فیلسوفلارا معلوم ایدی، آریستوتئل «کانتقوریبالار» آدلی اثرینده اون کانتقوریا گؤستریردی: ماهیت (سوبستانسیا)، کمیت، کنیفت، موناسیبت، مکان، زامان، وضعیت، حال، حرکت و ایضطیراب. منطیقی و فراماتیک علاقه لردن دانیشارکن فورمال منطیقین کانتقوریبالاری، تفکور فورمالاری ایله فراماتیک کانتقوریبالار آرسینداکی قارشیلقلی موناسیبتلری آرشیدیر ماق لازیمدیر.

منطیقی کانتقوریبالار تفکور واحیدلری اولدوغو اوچون دیل واحیدلری ایله ایفاده ائدیلمهلیدیر. مفهوم سؤز، حؤکم جومله واسیطهسیله ایفاده ائدیلیر. «منطیقی کانتقوریبالارین بعضیلری، مثلا، سوبستانسیا، کنیفت، مکان، حال، حرکت و س. دیله عومومی فراماتیک کانتقوریبالار، کونکرئت اولراق نطق حیصه لری (ایسیم، صیفت، فعل، ظرف)؛ بعضیلری ایسه مثلا، کمیت، زامان کانتقوریبالاری هم عومومی فراماتیک (مووافیق اولراق، سای، ظرف)، هم ده خصوصی فراماتیک کانتقوریبالار (کمیت، زامان) کیمی چیخیش ائدیر. بعضی منطیقی کانتقوریبالار ایسه مثلا، موناسیبت، یالینیز خصوصی فراماتیک کانتقوریبالار (حال، منسوبیت، نؤوع و س.) کیمی چیخیش ائدیر» 31.

منطیقی کانتقوریبالارلا فراماتیک کانتقوریبالار آرسیندا سیخ علاقه واردیر، لاکین بو اولارین عئینیت تشکیل ائتمهسی دئمک دئییلدیر؛ اولارین آرسیندا بیر سیرا موهوم فرقلر ده مؤوجوددور:

1. منطیقی کانتقوریبالار عوموم بشری خاراکتردهدیر، یعنی بو کانتقوریبالار، مادی منسوبیتیندن آسیلی اولمایاراق، هامینین تفکورونده عئین شکیلده اینعیکاس ائدیر. فراماتیک کانتقوریبالار همیشه میلی سجبیه داشییر، یعنی بیر کانتقوریبانی آذربایجانلی، روس، اینگیلیس، فارس، هیندلی و ای. آ. عئینی جور قورادیگی حالدا هر کس اونو اوز میلی دیلینده، میلی دیلینین فراماتیک واسیطهلیله ایفاده ائدیر. عیانی اولسون دئییه قنید ائدک کی، مثلا، منطیقی زامان کانتقوریبانی اوچ فورماسی اولدوغو حالدا فراماتیک زامان کانتقوریبانی آذربایجان دیلینده بئش، روس دیلینده اوچ، اینگیلیس دیلینده 15 فورماسی واردیر.

2. «بیر چوخ حاللاردا کونکرئت دیلرده منطیقی کانتقوریبالار نیسبتن فراماتیک کانتقوریبالارین معنا جمعی داها گنیش اولور» 32. مثلا، منطیقی زامان کانتقوریبانی اوچ فورماسی مؤوجود اولدوغو حالدا، فراماتیک زامان کانتقوریبانی اینگیلیس دیلینده اون بئش معنا فورماسی واردیر.

3. «منطیقی کانتقوریبالار بعضاً فراماتیک کانتقوریبالارلا ایفاده اولونمایا دا بیلر. بو معنادا، منطیقی کانتقوریبالارین احاطه دایرهسی فراماتیک کانتقوریبالار نیسبتن گنیش اولور. مثلا، منطیقی جینس کانتقوریبانی بعضی دیلرده، او جوملهدن آذربایجان و اینگیلیس دیلرینده فراماتیک کانتقوریا کیمی مؤوجود دئییلدیر. همین دیلرده گؤستریلن منطیقی کانتقوریا باشقا یوللارلا، دئیک کی، لئکسیک و سئمانتیک یوللارلا ایفاده اولونور» 33. و. آ. زوئگینسو یازیر: «اگر جینس کانتقوریبانی موراجیعت ائتسک، بو حالدا دا مستقیم اوغونسوزلوقلار نظره چارپیر کی، اولاری روس، آلمان و فرانسیز دیلریندن گؤتورولموش میثاللارین اشاغیداکی توتوشدورمالاری ایله نومایش ائدیرمک اولار: سولدات – دئر سولدات! – لؤ سولدات – le soldat – der Soldat! – soldier (طبیعی جینسی - کیشی، فراماتیک جینسی -

كيشي)؛ دوچ - دىي دوختئر - لا فى doç - die Tochter - la fille (طبيعى جينسي - قادين، قرآماتىك جينسي - قادين)؛ ووروبئي - دئر شپئرلينگ - لئ شئو vorobey - der Sperling - le cheve (طبيعى جينسي كيشي و قادين، قرآماتىك جينسي - كيشي)؛ ميش- دىي ماوس - لئ سورى mış- die Maus - le Souris (طبيعى جينسي - قادين و كيشي، قرآماتىك جينسي-قادين)؛ داس پفئرد das Pferd (طبيعى جينسي- كيشي و قادين، قرآم. جينسي - اورتا)؛ das Wiceb (طبيعى جينسي - قادين، قرآماتىك جينسي - اورتا)؛ كومناتا - دىي فرويت - لا تاب komnata - die Fruit - la tabe (طبيعى جينسي يوخدور، قرآماتىك جينسي - قادين)«34.

4. «بعضي حاللاردا منطقي و قرآماتىك كاتئقوربيالارين عونصورلري بير-بيرينه اويغون گلمير. مثلا، صباح من موسكوايا گئديرم جوملهسينده حركتين اجراسي منطقي جهتن گلهجگه عايد اولدو غو حالدا، قرآماتىك جهتن اينديكي زاماني بيديرير. عوموميله، بوتون قرآماتىك زامان فورمالاريندا بئله منطقي سربستلىك موشاهيده اولونور»35.

بوتون بونلاري نظره آراق، و. اي. كودوخو يازير: «... منطقي و قرآماتىك كاتئقوربيالار، سوبستانسييا (پرئدمئت)، كئيفيت، حركت و س. كاتئقوربيالار و نطق حيصه لرئين عومومي سئمانتيكاسي ايله منطقي و قرآماتىك مودالليق (فعلين شكيللري) اويغونگ»36.

ديلين منطقي تفكورله علاقهي، سؤزله مفهومون، جومله ايله حؤمون، منطقي كاتئقوربيالارلا قرآماتىك كاتئقوربيالارين اويغون گلن جهتلريني مئنتالينقويستىكانين منطقي مئنتالينقويستىكا دئيلن جرياني ديلين اويغون كاتئقوربيالاري ايله (سؤز، جومله و قرآماتىك كاتئقوربيالار) آراسيندا اولان فرقي مئنتالينقويستىكانين پسيكولوژي مئنتالينقويستىكا آدلانان جرياني اويرهنير.

حاضریدا ديلين سئمانتيكاسيندا فيكرين منطقي آنلايشلي فورماسيدان فرقانن خصوصيتلر پسيكولوژي مئنتالينقويستىكا طرفيندن جيدي اويرهنيلير. شعور و تفكور آنلايشيني اوزو گئنيشلنديريلير و درينلشديريلير: اوبرازلي (بديعى) و عادي، گوندهليك تفكور منطقي تفكوره قارشى قويولور؛ خصوصي تفكور فورمالارينين - تنخنيكي، ائموسيونال و فردي، هابئله، اوبرازلي و گوندهليك تفكور مسالهي قالديريلير؛ پسيكولوژي حؤكم، منطقي حؤكمه قارشى قويولور؛ نطق فعاليتي، كونتكست و نطق سيتواسيياسي تدقيق ائديلير و س.

İkinci fəsilin notları

- 1 Obşee Yazıkoznanie. Formı suşestvovanii, funktsi, isteriya Yazıka 1970.
- 2 N. Məmmədov, A. Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.
- 3 K- Marks i F. Enqels. Soçinenia
- 4 K. Marks, F. Enqels. Seçilmiş əsərləri 1953
- 5 M. Məhərrəmov. Psixologiya. Bakı, 1968.
- 6 F. Enqels. Anti-Dürinq. Bakı, 1953
- 7 Obşee yazıkoznanie. Formı suşestvovania, funktsii, istoria yazıka 1970,
- 8 V. Z. Panfilov. K voprosu o sootnoşenii yazıka i mışlenia «Mışlenie i Yazık».1957,
- 9 M. Məhərrəmov. Psixologiya
- 10 B F. Porşnev. O naçale çiloveçeskoï istorii,
- 11 İ V. Kopnş. Formı mışlenia i ix rol v poznanii, dokt. diss. avtoferatı 1955.
- 12 İ M. Seçenov. İzbraniye filosofskie i psixoloqiçeskie proizvedenia 1947.
- 13 L. S. Viçotskii. Mışlenie i reçh. 1934.
- 14 Obşee yazıkoznanie. Formı suşestvovania, funktsii, istoria yazıka, 1970
- 15 V A. Zveqintsev, Oçerki po obşemu yazıkoznanyo. 1962.
- 16 Ağa.Musa Axundov. Ümumi dilçilik Bakı, 1979
- 17 F Porşnev. O naçale çeloveçeskoï istorii.
- 18 *Heterogen* - çoxsistemlik, çoxlu homogen sistemə malik.
- 19 *Homogen*- eynicinsli ünsürlərdən ibarət sistem.
- 20 Məşhur riyaziyyatçı və filosof Dekartin adındandır
- 21 Bax: F. M. Berzein, B. N. Qolovin. Obşe yazıkoznanie. M., 1979, s89.
- 22 Mışlenie i yazık. M, 1957, s. 215.
- 23 E. M. Qalkina Fedoruk. Slovo i ponyatnie. M., 1956, s. 37.
- 24 Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 77-78,
- 25 Akad. L. V. Şerba. Prepodvanie inostrannıx yazıkov v sredney şcole. M, 147, s. 76.
- 26 Mışlenie i yazık, s. 274. 92
- 27 Mışlenie i yazık, s. 722.
- 28 Loqiea. M., 1956, s. 71.
- 29 Aqamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 81
- 30 O. Espersen. Filosofiya qrammatiki. M., 1958, s. 57-58: 98
- 31 Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 82.
- 32 Yenə orada.
- 33 Yenə orada. s. 82-83.
- 34 V. A. Zveqiniev. Oçerki po obşemu yazıkoznaniyu, s. 362-363.
- 35 Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik, s. 83.
- 36 V. İ. Koduxov. Obşee yazıkoznaniye. M., 197-3, s. 154: